

**ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ
ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ
BHAGKTAN DI BANI VICH
BHARTI SIKHIA DARSHAN DA PRAGTOV**

THESIS

**SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN THE FACULTY OF LANGUAGES**

1997

Ajmer Singh

ਤ ਤ ਕ ਰ

ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ੳ - ਹ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ

1 - 39

ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

1.1. ਸਿੱਖਿਆ

1.1.1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

1.1.2. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ

1.1.3. ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ

1.1.4. ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼

1.2. ਦਰਸ਼ਨ

1.2.1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

1.2.2. ਭਾਵਾਰਥ

1.2.3. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ- ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਜਾਂ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਰਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਆਚਾਰ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ।

1.3. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

1.3.1. ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

1.3.2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

1.3.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ- ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਾਦੀ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ

1.3.4. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ

1.4. ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

1.4.1. ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ

1.4.2. ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

1.4.3. ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਪ੍ਰੋ. ਸਿੱਖਿਆ

1.4.4. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

1.5. ਸਾਹਿਤ

1.5.1. ਅਰਥ

1.5.2. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

1.5.3. ਕਵਿਤਾ

1.5.4. ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ

1.5.5. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

1.6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ : ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

40 - 91

2.1. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ

2.1.1. ਦਰਸ਼ਨ ਕ੍ਰਮ

2.1.2. ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ— ਰਾਜਵਾਕ, ਜਨ, ਬੁੱਧ, ਨਿਆਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਸਾਖ, ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਅਤੇ ਵੈਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ

2.1.3. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ— ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਤਮਾ, ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ।

2.2. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

2.2.1. ਕਾਲਵੰਡ— ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾਲ, ਪੈਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ

2.2.2. ਪਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼

2.2.3. ਸਿੱਖਿਆ ਭੇਦ

2.2.4. ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ— ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ, ਆਚਰਨ-ਉਸਾਰੀ, ਵਿਅੱਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਕਰਤਵਾਂ ਤੇ ਬਲ, ਸਮਾਜਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ, ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਤੇ ਸੰਚਾਰ

2.2.5. ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

2.2.6. ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਉੱਣਤਾਈਆਂ

2.2.7. ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ

2.3. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

92- 150

3.1. ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

3.1.1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

3.1.2. ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

3.1.3. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

3.2. ਭਗਤੀ

3.2.1. ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਰਥ

3.2.2. ਸਰੂਪ ਤੇ ਨੱਛਣ

3.2.3. ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

3.2.4. ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ

3.2.5. ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ

3.3. ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੰਤ

3.3.1. ਭਗਤ ਜਨ

3.3.2. ਭਗਤ-ਸ਼ਾਸੀ ਦਾ ਵਿਵਰਨ

3.3.3. ਭਗਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ਿਲਾ- ਭਗਤ ਜੀ. ਦੇਵ, ਸ਼ੇਖਰ ਫਰੀਦ, ਤਿਲੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸਧਨਾ, ਸ਼ੇਨੀ, ਗਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ, ਧੰਨਾ, ਪੀਪਾ, ਸੇਣ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭੀਖਣ ਜੀ

3.4. ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ

3.4.1. ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ- ਸੂਹਮ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਭੋਤਿਕ ਜਗਤ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਖਸ਼ ।

3.4.2. ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ

3.4.3. ਆਧਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ

3.5. ਭਗਤਜਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਲਪ

3.5.1. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼—ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,
 ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਆਸਰਮ, ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ
 ਚੀ ਨਿੰਦਾ, ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਫ਼ੈਬਰਾਦਾ ਵਿਰੋਧ
 ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਉੱਥਾਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ,
 ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾਭਾਵਨਾ, ਦਇਆ ਭਾਵ ਤੇ ਮਿੱਠਾ
 ਬੋਲ ਅਤੇ ਭਰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ

3.5.2. ਗੁਰੂ ਅਬਵਾ ਅਧਿਆਪਕ

3.5.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ— ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ,
 ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਪਾਠ, ਨਿੱਤਨੇਮੇ, ਸਿੱਖਿਕ ਵਿਧੀ,
 ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ।

3.5.4. ਪਾਠਕ੍ਰਮ

3.6. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਚੋਬਾ: ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ

151— 183

4.1. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ

4.1.1. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ— ਪਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼,
 ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼, ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ
 ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ,
 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਦੀ
 ਸਿੱਖਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ

4.1.2. ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ— ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ
 ਇਸਦਾ ਲਖਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼, ਮਾਨਵਵਾਦ,
 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

4.1.3. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਘੋਸ਼— ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ
 ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ, ਅਧਿਆਪਕ, ਸਮੁੱਚੀ
 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

4.1.4. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ— ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ
 ਲਖਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ

4.1.5. ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਅਨੁਰੂਪਤਾ

4.1.6. ਸਾਰਾਂਸ਼

4.2. ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਵਸਥਾ

4.2.1. ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ

4.2.2. ਰਾਫਲ

4.2.3. ਸਮਾਧਾਨ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਮਿਲਨ
ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ
ਆਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ

4.3. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜ ਵਾਂ : ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

184 - 196

ਸਰਾਇਕ ਪੁਸਤਕ- ਸੂਚੀ

197 - 214

* * * * *

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਪਦਾ ਨਾਲ ਮਾਨੇਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਘੇਰੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਕਰਤੀ ਦੇ ਜਕੜਬੰਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਾਢੀ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਆਵਜੂਦ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਠਾਚਾਰ ਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਾਲਸਾਵਾਂ ਅਸੀਮਤ ਤੇ ਅਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆੰਤਰਿਕ ਸਵੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਹਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਾਨ ਚਿੰਤੁਤ ਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਲਪ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੰਕਟ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਸਹੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਇਕਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਰਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸੀਤਾ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਤੇ ਅਵਿਆਨੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੇਜੋਸਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਨਣਮੁਨਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵੀ ਨੈਕਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਅਵੇਸਨੇ

ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਹਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਕਸਟੈਂਸਿਵ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ।

ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੈਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਖਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਸੌਟੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਰਕਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਯਤਨ ਨਿਗੂਣੇ, ਅਧੂਰੇ ਤੇ ਠਾਕਾਫੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹਥਲੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਘੋਖ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਪੰਦਰਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ

ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁੱਲ ਆਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾਪੱਖ ਹੀ ਵਿਚਾਰਘੋਸ਼ਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਵਸਤ ਹੈ ।

ਉਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਵਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਨੌਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਆਗੂਆਂ ਸਰਵਸ੍ਰੀ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਅਰਵਿੰਦੁ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਨਗੋਖਣ ਕਰਕੇ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਿਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜਿੰਦਜਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਲੇਖ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੋਲ ਕੰਗਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਹ ਨਰਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਮਾਨਵਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਵਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੀ ਨੌੜੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕੇ ।

ਇਸ ਸ਼ਿਖ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰਤ, ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੈਂਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ,

ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਮੇਰੇ ਪਰਮਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਿਤਾ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਕਨੀ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮ ਰੱਖੀ ਜੀ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਣ ਮੈਂ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ ।

ਮੇਰੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਥ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਚਾਨਣਮੁਨਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੀਫ਼ੀਰਡੂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਜੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਨਪੜਿਆਣੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਇੱਕ ਕਾਠਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਤ, ਸਪੋਂਸਰ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹਮਈ, ਠਰੀਮਾ ਭਰਪੂਰ ਵਤੀਰੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ।

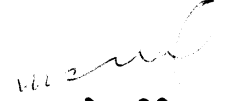
ਇੱਕ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਧਾਕਨੀ ਸੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਯਾਤਰਾ ਏਰਾਨ ਹੋਈ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਅਧਿਐਨ ਏਰਾਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨੌਜ਼ੋਦੀਆਂ ਸ਼ੋਧਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸੁਚਾਰੂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਤੇ

ਹ

ਇਸਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਸੈਟਰ ਸਟੇਟ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਟਾਫ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

(ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ)

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

1.1. ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਵਿਵਾਦਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਈਂ, ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਚਿੰਤਕ ਸਿਸ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸ ਨਈਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

1.1.1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿੱਦਾ ਭਾਵ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖਣਾ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।¹ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Education) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ 'Educare' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਭਾਲਣਾ' ਜਾਂ 'ਪਾਲਣਾ' ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨਈਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮਨੋਬਿਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਣਵਿਕਸਿਤ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।² ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵਾਰੋ Educare ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਕੱਢਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਦਾਈਂ ਭਾਲਦੀ ਹੈ, ਨਰਸ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ-ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।"³

1.1.2. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ

ਪੁਰਾਤਨਤਮ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੀਜੇ ਨੇਤਰ, ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਯੋਨ, ਮਨੋ-ਬਾਧ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਿੱਗਵੇਦ (X, 717) ਵਿੱਚ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਪਰਨੌਕ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਰ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਨਈਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੀ

ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ "ਅਸੰਤ ਮਾ ਸਦਰਮਯ, ਤਮਸੋ ਮਾ ਜਯੋਤਿਗਮਯ, ਮ੍ਰਿਤਯੋਰ
ਮਾ ਅਮ੍ਰਿਤੰਰਮਾਯ" ਭਾਵ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਤੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵੱਲ, ਅੰਧੇਰੇ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੱਲ
ਅਤੇ ਸੰਤ ਤੋਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਗੀਤਾ
ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ " ਸਾ ਵਿਦਿਆ ਯਾ ਵਿਮੁਕਤਯੋ" ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
ਸੰਘਣਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁵

ਪੰਜਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ
ਇਸਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਕਾਰਜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਕ ਨੇਕੀ ਦੀ
ਬੁਨੀਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੱਦਵੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀ
ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁶
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ
ਛੁਟਕਾਰਾ ਭਾਵ ਨਿਰਵਾਣ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ
ਸਵੈਧਰਮ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ
ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁸

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ⁹ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਯੋਗ, ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਅਤੇ ਪੱਖ-
ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਮੁੱਖ ਵਾਕ " ਮੰਨੈ ਸੁਰਤਿ
ਹੋਵੈ ਮਨਿ ਬੁਧਿ, ਮੰਨੈ ਸਠਾਨ ਭਵਨ ਕੀ ਸੁਧਿ " ¹¹ ਦੁਆਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ
ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਚੀ ਬਿਰਤੀ ਜਾਰਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ
ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।¹²

1.1.3. ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ

ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਫਰੈਡਰਿਕ ਅਗਸਤ ਫਰੋਬਲ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਂਦਰ੍ਰਸ਼ਤ
ਆਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰੀਮਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ।¹³

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਵੈਨਟਨ ਜੇਮਜ਼ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੌੜ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨਸੱਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਸਮਕਾਲਕ ਅਤੇ ਦੁੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਉਪਯੋਗੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਵਿੱਖਤ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਸ਼ੀਆਪਿੱਟੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿਥਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਰੁਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੁਨਰਾਠਨ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਰਖਕੇ ਉਸਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸੁਯੋਗਤਾਪੂਰਵਕ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਸਕੇ।¹⁵

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਕਾਰਜ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇ। ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣ ਨਈ ਆਧਾਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਸਨੂੰ ਦਰਸਨ ਸਮਾਨ ਭੂਘਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਨਈ ਅਜਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਰੁਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ

ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਲਈ ਸਰਬਪ੍ਰਥਮ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਕਰਾਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧਨ-ਸੁਕਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ-ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿੱਚ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਿਆਉਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਲੇਖਕ ਮੈਕਸਮ ਗੋਰਕੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਣਕਾਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਲਵਾਨ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਚਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਾਵ ਟੁਕਵਾਨ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲੋਂ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਵਾਈਵਜ਼¹⁸ ਮਾਨਵੀ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਪਰੰਤੂ ਸਦਰੂਣ-ਵਿਰੁਧੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਅਸਵੀਕਾਰਤਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ 'ਰੇਮੰਟ' ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਚਰਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮੰਤਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖਿਆਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਚਰਣ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੁਧਰ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਮੂਲਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਰਤਾਉ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਆਮੋ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਣਵਿਕਸਿਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ, ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਛਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ।

1.1.4. ਸਿੱਖਿਆ ਨਕਸ਼

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ।¹⁹ ਇਸ ਨਈਂ ਅੰਤਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਮ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ । ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੁਰਮੇਨੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਾਫ਼ਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਤਮ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਠੇਠੀ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।²⁰ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਹਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।²¹

ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਨੇ "ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨਈਂ ਸਿੱਖਿਆ" ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਸੰਮਿਲਤ ਅਤੇ ਸਰਬਜੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਢੁਕਵੇਂ ਅਵਸਰ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਨਈਂ ਵੀ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।²² ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਨੀਂਸ ਕਰਕੇ, ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਈਂ ਅਰਵਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।²³ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਨਈਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ

ਹੈ ਉਥੇ ਸਿਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ, ਨੇਕੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ।²⁴ ਇਸ ਲਈ ਜੀਮਸਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼, ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਿੱਦਮਾਨ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਗਾਉਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।²⁵

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਕਸਲੇ, ਇਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, " ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰੇ, ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਮੂਲ ਸਰਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ; ਜੋ ਵਲਵਲਿਆਂ ਭਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ; ਜਿਸਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਉਸਦੀ ਤੀਬਰ-ਸਿੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਛਲਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋਣ; ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"²⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਰਮ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਦਾਰ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੋਧਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਸਵਸਥ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਣਾ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

1.2. ਦਰਸ਼ਨ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ, ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਨ-ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ।

1.2.1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਪੁਰਾਤਨਤਮ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਦਾਰਥਕ ਦਾ ਸੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ "ਦ੍ਰਿਸ਼" ਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕੁਝ "ਵੇਖਣਾ", "ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ" ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ " ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।²⁷ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ " ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਭਾਵ ਅਤੇ ਗੁੱਝੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ" ਕੱਢਦੇ ਹਨ।²⁸

1.2.2. ਭਾਵਾਰਥ

ਨੁਕਰਾਤ ਸੱਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਜਿਸਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ " ਅਧਿਕਤਰ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ " ਸਿਆਣਪ ਨਾਨ ਪਿਆਰ" ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।²⁹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੇਮੰਟ " ਨਿਵੇਕਲੇ ਤੱਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੁਪੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਸਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਆਭਾਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਖੁੱਝਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹੰਡਰਸਨ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਅਵਲੋਕਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅੰਤਗੋਵੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਰਵਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³⁰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਚੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਕਰਾਰ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ, ਸੌਧਿਤ ਅਤੇ ਸਿਰਸੁਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜ ,

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਰੂਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮੰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈਪੜਚੋਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਮਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ (ਫਿਲਾਸਫੀ) ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ-ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ, ਸੱਚ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।³¹ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਖਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਾਰਕਿਕ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਣ ਲਈ ਕੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³² ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।³³

1.2.3. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ— ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਆਚਾਰ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੱਚ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਨਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2.3.1. ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਤੱਤ', 'ਸ਼੍ਰੀਮੰਤ' ਦੇ ਸਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਜੁੱਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਈਂ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।³⁴ ਤੌਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਸਤੂ ਵੀ ਜਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਛਾਇਆ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ। ਪਦਾਰਥ, ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਮ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ? ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖ ਹੋਂਦ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਉੱਤਪਤੀ ਕਾਕਨਾਂ, ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ, ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਛਾ ਅਧੀਨ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਰ-ਸਥਿਤ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਦਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਕੰਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ? ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਸੀਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਦੇਵਵਾਦ, ਸਰਬਸ਼ੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਿਛੇ ਛੁਪੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1.2.3.2. ਗਿਆਨ- ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸਰੂਪ, ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ (ਸਚਾਈ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ? ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ ? ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਵੇਦਨ-ਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਰੰਬਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ— ਤਰਕਵਾਦ, ਅਨੁਭਵਵਾਦ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸੱਤਾਵਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸ਼ੁੱਧ ਦਲੀਲ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਦੀ ਅੰਤਰ-ਤੁਕਣੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਵਿਨਾਸ਼ਹੀਨ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

1.2.3.3. ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਆਚਾਰ-ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ (ਮੁੱਲਾਂ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ (ਸੱਚ) ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ, ਉਚਿੱਤਤਾ, ਨੇਤੀ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਾਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸੰਦਰਭ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਧਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਰਜਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ 'ਡਾਰਬੀ ਨੀ' ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਆਧਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਨੇਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੋ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ-ਰੂਪ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਪੇਖ ਜਾਂ ਪਰਮ ਕੀਮਤਾਂ (ਮੁੱਲ) ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭੂਤਕਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਪ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿਤਾਪੂਰੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸੰਦਰਭ, ਬੌਧਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਤਰਜੀਹੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀ(ਆਚਾਰ) ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੁੱਧੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਚੀ ਹੋ

ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਣਨ ਲਈ ਇਹ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ ।³⁵

1.2.3.4. ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਣਾਮ ਕੱਢਣ ਲਈ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਿਗਮਨਕ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਥਾਂ ਵੱਲ ਚਲਦਿਆਂ ਪਰਮ ਸਚਾਈਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਗਮਨਕ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਵੱਲ ਅਧਿਕ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਨਵ ਕੰਨਿਆਣਕਾਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਗਮਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰੰਬਾਰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਗਮਨਕ ਤਰਕ ਅਤੇ ਆਗਮਨਕ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਰਚਨਾ, ਸੱਚ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਬਗੈਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ।

1.3. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

1.3.1. ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲਿਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਸਪਰ

ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਠ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਜ਼ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸਲਾ ਵਿਹਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਾਧਨ ਰੂਪੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲੀ ਉਪਯੁਕਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਥਵਿਚਲਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਨਾਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੁਜੋਰ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲਵੇਂ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੀ ਚਾਨਣਮੁਨਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਨੈਸ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਨਵ-ਕਨਿਆਣਕਾਰੀ ਬੋਧਿ ਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰੋਸ' ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਅਤੇ ਜਾਹਨ ਦਵੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਉਦੇਸ਼, ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸ਼ੀਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੋਝੀਆਂ ਸੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਉਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦਭਵ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³⁶ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਤਾਲਮੇਲ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।³⁷

ਸਿੱਖਿਆ ਨਕਸ਼ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖੁੱਧੀ ਦਾ ਫੁਕਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਸਮਕਾਲੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਾਰਥ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਆਧਾਰਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੋਧਿਕਤਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਪਰਿਖੇਪੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਰਥਾਤ ਬੋਧਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਚਰਮ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਨੂੰ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਚੋਣਿਆ ਜਾਵੇ । ਸਿੱਖਿਆ ਨਈਂ ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ੀਤਕ ਵਜੋਂ ਹੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਗਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤਰਗਨ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਰੂਪੀ ਸਗੋਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ । ਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਯੁੱਦਠਾਪਨ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਰੂਪੀ ਜਹਾਜ਼ ਘੁੰਮਣਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਾਹਨ ਦਵੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਵੇਕਲਾਵਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਹਾਨ ਜਰਮਨ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਫਿੱਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਉਪਰਲਾ ਢਾਂਚਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਸੁਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ ਪਹਿਲੂ , ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪਰਮ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ । ਜਿਸ ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਗਾਉਣ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ, ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਐਂਟੋਲਨ ਸਦਾ ਕ੍ਰਿਨ ਕ੍ਰਿਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ

ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਹਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸੁਕਰਾਤ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੀ। ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੋਪਬਲਿਕ" ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਾਲੀਟਿਕਸ' ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਰੋਚਿਫ ਹਨ।³⁸

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਰਥਾਤ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਫਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਘੋਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਜੀਨ ਜੈਕੂਅਸ ਰੂਸੋ, ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਫਰੈਡਰਿਕ ਅਰਸਤ ਫਰੋਬਲ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਾਹਨ ਦਵੇ ਅਤੇ ਸਿੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਰਟਰੰਡ ਰਸਲ ਦੁਆਰਾ ਗਠਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਰੂਪ ਉਘੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੋਂ ਦੋ ਕਦਮ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਅਰਥਾਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਸਦਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।³⁹

1.3.2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾ, ਮਨੋਰਥਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਹਨ ਐਸ ਬਰੂਬੈਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ— ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਕਾਰਜ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਮਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵੀਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚਿਤ-ਅਣਉਚਿਤ, ਯੋਗ-ਆਯੋਗ, ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ-ਆਭਾਸੀ, ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿੱਚੋਰਾਣੁ ਭਰਪੂਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਹਿਰਦ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ, ਜੀਵਨ- ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਦਲੀਲ-ਸਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

1.3.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੌਰ -ਮੀਮਾਂਸਾ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਉਪਜੇ ਵਿਵਿਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਰਣਨ ਇਥੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

1.3.3.1. ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਚਿੰਤਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਲਈ ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਤੁਰੰਤ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ

ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਜੁੜਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਨਝਾਉ ਅਤੇ ਉਕਾਉ ਮਤਿਸਥਾਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਫਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੈਠਣ, ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਰੰਤ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੈਖਿਕ ਸਮਾਧਾਨਾਂ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਢੋਲੀ ਪਰਿਖੇਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨਤਾ ਉਪਯੁਕਤਤਾ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰਿਹਮੰਡੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਰਤਾਗੀ ਸੱਚਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤੁਤ, ਬੌਧਿਕ ਉਨਝਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮੇ, ਅਸੀਮ ਕਾਲ ਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਸਿਤਾਉਂ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।"⁴⁰

ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਫਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਾਪੇਖੀ ਅਤੇ ਵਾਲਣਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਚ-ਪੜਤਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ "ਸੱਚ" ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ

ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਰੋਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ, " ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਿਖਾਦਰੂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਵਯੰ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਆਵਸ਼-ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਸੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।"⁴¹ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਸੁਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਰਾਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣਯੋਗ ਮਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਸਾਬਤ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਧਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ ।⁴²

ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ , ਉਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਦੁਰਬੋਧ ਸਿਆਣਪ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਲਾਭੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਜੱਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਸਮਤ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸਿਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਖਾਦਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੇਮਜ਼ ਰੋਸ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।⁴³

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲਕਸ਼

ਨਿਕਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਚਕੀਲੇ ਹਨ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

1.3.3.2. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸਦਾ ਨਿਕੰਤਰਣ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ । ਹਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੱਥ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਆਵੇਂਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਕਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਕੁਦਰਤੀ ਚੈਰਿਰਦੇ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਰ ਟੈਂ. ਪੀ. ਠਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸ਼ੀਨਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।⁴⁴

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਕਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴⁵ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤਿ ਆਵੇਂਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਣਵੇਖੇ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ , ਪਾਸੰਦੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਦੁਰੇਡੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਠੇਸਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮੰਚ ਉਸਾਰਨਾ, ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਾਦਰੂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਮੂਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।⁴⁶ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਉਸਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

1.3.3.3. ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਅਪਾਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਹੀਨ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਅਸਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਜਮਾਦਰੂ ਵਿਦਮਾਨ ਕੁਝ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਸੈਜੂਦ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲ ਕੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਚੇਤੰਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਟੁਟ ਲਗਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਮਨ ਦੀ ਅਧਿਕਤਮ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਮਨ ਦੇ ਵਿਗਸਾਉ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਹੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣਹਾਰਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਖ਼ਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਬੇਜੇ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਦਿਲੀਖ਼ਕਨੀ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਸਗੋਂ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਆਰ੍ਹਾਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਮਨ, ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ।⁴⁷

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਗਸਾਉ ਉਸਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸਤਯੰ(ਸੱਚ) ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ, ਸੁਦਰੰ (ਸੁੰਦਰਤਾ) ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵੰ(ਨੈਕੇ) ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਮਨ ਇਸਦੇ ਅਸੀਮ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਚਿੰਗਾੜੀ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਮਨ ਕੋਈ ਜੀਵਿਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਅਜ਼ਲੀ ਚੇਤ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਉਸ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਵਸਤੂ ਜਰਤ, ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਰਵ ਕਾਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਨਕਸ਼ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰਪੇਖ, ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਰੂਪ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਮ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।⁴⁸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਹੈ, " ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰੋ।" ਜੀ.ਐਮ. ਐਲਪਰਟ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਗਸਾਉ। ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ

ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਨਪਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਥਾਹ ਅੰਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਾਕਾਰਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ, ਸਿਰ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਤਮ-ਸਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਰਸਕ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕਤਮ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਠਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਢਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਕ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੇਤਨਤਾ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਜਾਗਰ, ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਸਕਣ। ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਜੇਮਜ਼ ਰੋਸ ਸਰੀਰਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਵਸਥ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਕੰਮਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੰਮਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਨਪ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਵੇ । ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਕੰਮਤਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪਯੋਗੀ ਅੰਸਦਾਈ ਸਦੱਸ ਬਣ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗਿਆਨ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉੱਚਾ ਉਠੇਗਾ । ਗਿਆਨ ਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਅਤੇ ਸੁਵਿਚਾਰਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਤੇ ਦਿਲਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਕਿਰਿਆ ਪਰਮ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬੌਧਿਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ
ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭ ਕਥਨ ਹੈ "

ਅਕਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵੀਐ
ਅਕਲੀ ਪਾਈਐ ਮਾਨੁ ॥
ਅਕਲੀ ਪੜਿ ਕੈ ਬੁਝੀਐ
ਅਕਲੀ ਕੀਚੈ ਦਾਨੁ ॥⁴⁹

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ
ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ
ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਰਸਮਰੱਥ ਬਾਹਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਸੁਰ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ
ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ
ਕੋਰਣ ਦੇ ਸੈਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ,
ਸਵੈ-ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਸੈਲਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਨਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ
ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ
ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ
ਪਹੁੰਚ ਚੰਗੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪ-ਹੁਦਗੀਆਂ
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖੀਤਰਿਮ ਮੰਨਣ ਨਾਲ
ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।⁵⁰

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।
ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੋਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾ-
ਵਰਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਿਕਟ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੰਪੂਰਨਤਾ
ਵੱਲ ਨੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ
ਸਿਖਾਦਰੂ ਨੂੰ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਕਤੀ
ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ । ਅਧਿਆਪਕ, ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ
ਮਾਨਕ ਹੋਵੇ । ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ

ਸਵੈ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ । ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਆਤਮ-ਸਿੱਧੀ, ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ । ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲੀ ਰੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲੀ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ।

1.3.3.4. ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ -ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਭਾਵ ਪੱਦਵੀ, ਜਾਤ, ਨਿੰਗ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਤਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਗਾਉ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਦੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਬ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲੀ ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਮ ਨਿਰਧਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪਦਾਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਰੂਸੀ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ " ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਿਸ਼ਰਮ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ।"⁵¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਨੀਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜ੍ਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖਣਾ ਠੇਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁵² ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਾਧਨਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਮੰਦਿਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਰਵੋਚ ਅਰਥਾਤ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਤਾਜਮਹੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਦਿਰ ਨਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ।⁵³ ਰਬੀਦਰ ਨਾਥ ਟੈਂਗੋਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਭਿਵਿਐਜਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ " ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ " ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਅੰਤ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਹਾਕਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਜਾਏ ਮਿਹਰਵਾਨ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਆਗੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਮਸਾਏ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰੱਬੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਧਿਕ ਟੇਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।⁵⁴

ਸਾਰੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਰਾਤ੍ਰੀ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਅਮਨਪੂਜਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਐਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹਰ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਵੰਡਾਉਣ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣਾ
ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁵⁵

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵ ਇੱਕ ਨੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਸਪਰ
ਨਿਰਕਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਨਸਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ
ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਧ੍ਰੋਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਕਨਿਆਣ
ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਿਮਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ
ਸਵੈਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਬੰਧੋਜ ਸੰਜੁਦ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ, ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਾਧਨਾਂ
ਦੀ ਵਿਕਚਾਰੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।⁵⁶ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ
ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਾਬੱਧਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

1.3.4. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ
ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀ
ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਹੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ
ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਾਗਾਮੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ
ਲਈ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਸੁਚੇਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ
ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦਾ
ਸਰੂਪ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਕੋਈ
ਸੰਕੀਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-
ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਸੁਖੇਗੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ
ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਗਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਕਾਰਗਰ
ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਪੱਕੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ

ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਸਟਮ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਦੇ ਵੀ ਟਿਕ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਲ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇਗਾ। ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਹਾਯੇ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ (ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ) ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਨਿਰਪੇਖ ਗੁਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਜਮਾਦਰੂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਤੇ ਅਣਮੋਲ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।⁵⁹

1.4. ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

1.4.1. ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ

ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਗੁਮਰਾਹਕੁੰਨ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਅਰਥ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਧ੍ਰਿ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ', 'ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ' ਅਤੇ 'ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ' ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤਗੀਤਾ, ਮਨੂਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਯਾਜੁਰਵੇਦਕਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਫਰਜ਼ ਹੈ।⁵⁸ ਮਨੂਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੋਠੇ— ਧੀਰਜ, ਖਿਆ, ਸੰਜਮ, ਚੇਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸੋਚ, ਇੰਦਰੀਨਿਗ੍ਰਹ, ਬੁੱਧੀ, ਵਿਵੇਕ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਕ੍ਰੋਧ, ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।⁵⁹ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ, " ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਿਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ

ਭਾਰਤੀ " ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ" ਭਾਵ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।⁶⁰ ਜੀ.ਮੈਕਗਾਰੈਸਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਂ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਕਾਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਟਿਤ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਪੇਖਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਤ ਹੈ ਕੇ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ, ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਘਟਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।⁶¹ ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਚਿਆਈਆਂ ਵੱਲ ਨੀ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਭਿਆਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶² ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਲਈ ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਕੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।⁶³ ਧਰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕਨਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਧਰਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।⁶⁴

1.4.2. ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਤਿ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਅਪੂਰਣ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਦੀਵ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸੰਗ ਅਟੱਲਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਹਿਤ ਸੋਝਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ, ਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਇਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਦਾ ਐਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਹੀ ਧਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਯਮਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਰੀਵਾਜਿਆਂ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਠਿੱਕੇ ਠਿੱਕੇ ਪਰਿਕਲਪਣਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ, ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਾਰਕਿਕ ਸੁਮੇਲਤਾ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਅਨੁਭਵ-ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਨੁਭਵ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ-ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅੰਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੀਰੀ ਹਨ। ਧਰਮ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ-ਵਿਹੁਣੇ ਧਰਮ, ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚਨਤਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸਵੈ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਕ੍ਰਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁶⁵

1.4.3. ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਰੀਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਜਮਤਾ; ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ; ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਮਨਨ ਜਿਹੇ ਉੱਚ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਉਨਤਮ ਕਰਤਵਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਧਰਮ ਅਧਿਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਵਿਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ

ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ।⁶⁶ ਜੋਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੈਕਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਰਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਤੇ ਅਧਿਗਮ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਛੁਪੇ ਤੋਰ ਤੇ ਧਰਮ ਵੱਲ ਚੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁶⁷ ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹੈ।⁶⁸

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦਾਹਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਤਿ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.4.4. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪ ਪਰਾਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰੱਬ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਕਾਨੂੰਨਸਾਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਕਰਤਾ ਰੱਬ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੋਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ਅੱਗੇ ਨਿਮਰਤਾ-ਸਹਿਤ ਸਿਰ ਟੁਕਾਵੇ। ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵ-ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਦੈਵੀ ਵਸਤ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵੱਲ ਨੀ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਅਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੈਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਖੁਦ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰਵਰਤੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।⁶⁹

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਉਥੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ।

1.5. ਸਾਹਿਤ

1.5.1. ਅਰਥ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਜੋਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਨਪਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ ? ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

‘ਸਾਹਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਿਤਯਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ ਸੰਜੋਗ, ਮੇਲ ਤੇ ਸਾਥ । ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿਲਚਿੱਖਰਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿੱਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਉਪਜਾਉਣਾ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸੱਚ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋਵੇ, ਜੀਵਨ ਨਈ ਕਲਿਆਣ-ਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਕਰੇ। ਇਹੀ ਭਾਵ ਸਤਯੰ, ਸ਼ਿਵੰ ਅਤੇ ਸੁਦਰੰ ਹਨ।⁷⁰ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਸਤੂ ਸਾਹਿਤ(ਕਾਵਿ) ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਕਲਪਣਾਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁷¹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਅਨੁਬੰਧ-ਚਤੁਸ਼ਟਾਯ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਭਰਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਧਰਮਪ੍ਰਵਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਕ-ਉਦੇਸ਼ਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਮਹ ਇਸਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ-ਚਤੁਸ਼ਟਾਯ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰੁਦ੍ਰਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਾਮਨਾ-ਜੋਗ ਅਤੇ ਅੰਤ-ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਨੱਭਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਨੈਕ ਅਤੇ ਪਕਲੈਕ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ।

1.5.2. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਉੱਠੀ ਉੱਚਤਮ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਫਲ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਰਮ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਰਤੀਆਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਹਨ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੀ ਜਨਮਦਾਤੀਆਂ ਹਨ।⁷²

1.5.3. ਕਵਿਤਾ

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਵ ਬੌਧਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅੰਕਿਤਤਵ ਦੇ ਕੰਦਰੀ ਚਾਲਕਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤੋਂਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਰੀਝੀਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਹਸੀ ਖਤਰੇ ਸਹੇੜਨ ਨਈਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਮੁੱਕ ਸਰੋਤ ਹਨ।⁷³ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤੋਂਜਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਾਪ ਇਸਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵ ਉੱਚੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਵਿਸ਼ਾਨ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਉੱਚੀ ਕਲਾ ਵਾਲੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁷⁴

ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਲੋਚਕ ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਾਨਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸੱਤ ਉਚੇਰੀ ਰੀਝੀਰਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਬੇਜ ਕੋਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੀਵਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਚਾਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਘਟਾਏ ਜਾਣ। ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ ਨਾਵਿਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੱਚ ਨਾ ਦੱਸੇ, ਆਪਣੇ ਰਚਨ-ਹਾਰੇ ਨਈਂ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ।

1.5.4. ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ

ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰੋਕਨਾ ਸਰੋਤ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਤਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹ ਰਵਾਇਤਾਂ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਬਾਪੀਆਂ ਜਾਂ ਸੈਖਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ⁷⁵ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ 'ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ' ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ 'ਸ਼ਕਤੀਹੀਨਤਾ' ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੰਗੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛਿਣ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਵੁਕ ਅਤੇ ਸੈਖਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਲ ਦਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਉੱਦਮ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨੈਕਿਕ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੈਕਿਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ 'ਕ੍ਰਿਸਤੀ' ਦਿੱਸ ਹੋਂਦ ਹੈ। ⁷⁶

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਨੇ ਨੈਕਿਕ ਅਨੁਭਵ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਪਾਰਨੈਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਨੈਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਇਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕੰਗਰੇੜ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਹਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ੁਹਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੂਪ ਰੂਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ⁷⁷ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਲਾਤਮਕ ਉਕਤੀ ਹੈ। ਤਾਨ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਕਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਵੇ, ਅਚੇਚਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.5.5. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਰਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਭਾਵਰਹਿਤ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਵਾਚਕ ਪਦਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਾਮਾਨਯ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕੌਮਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਹਵੇ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਇਸਦਾ ਗੋਣ ਗੁਣ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਨਈਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਿੱਤਰ, ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਨੈਅਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਸਟਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਅਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਭਾਵਗੋਨ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵਗੋਨ ਰਿਆਨ ਕੋਈ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਮੂਰਤ, ਅਨੁਮਾਨਕ ਤੇ ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਭਾਵ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ

ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੋਚਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ, ਨੀਤਿਕ-ਅਨੀਤਿਕ, ਸੱਚ-ਅਸੱਚ, ਜਨਮ-ਮੌਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ-ਅਣਉਚਿਤ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਵਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਗੋਚਰ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਕੁਰ ਫੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼-ਵਸਤੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਟੁੰਬ ਕੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰ ਦਾ ਆਭਾਸ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਬੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕੇ।⁷⁸ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਕ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਏਕ

ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਵੀ ਹੋਵੇ । ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸੰਜੁਦ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ
 ਸਿੱਖਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਵਿ ਕਹਿਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੱਕਦਾਰ
 ਹਨ ।

ਸੁਗੰਧ-ਸੁਗੰਧਿਕ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਸਕ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ
 ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਇਸਦੇ ਇੱਕ ਐਕ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
 ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤ
 ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਧਰਮ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ।⁷⁹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਵਾਦ ਉਪਰੰਤ ਇਹ
 ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ
 ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਸਰਵੋਤਮ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਵੇਦ ਮਿੱਤਰਾ (ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 34.
2. ਵੀ.ਆਰ. ਤਨੇਜਾ (ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਥੈਰੀ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 1.
3. ਰਿਸ਼ਬਰਟ ਪਸਕਾਲ, ਡੈਵਾਮੈਂਟਲਜ਼ ਆਫ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ, ਪੰਨਾ- 210.
4. ਹਿਮਾਯੂ ਕਬੀਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 256.
5. ਏ.ਐਸ. ਅਲਟੇਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 4.
6. ਐਸ.ਏ. ਜ਼ਾਫਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਮੁਸਲਿਮ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 1.
7. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-55.
8. ਐਚ. ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ (ਸੰਪਾ.) ਦ ਕਲਚਰਲ ਹੈਰੀਟੇਜ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 410-411
9. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ. 1, ਪੰਨਾ- 356.
10. ਉਗੀ-, ਮ. 1, ਪੰਨਾ- 465.
11. ਉਗੀ-, ਮ. 1 ਪ 13, ਪੰਨਾ- 3.
12. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਟੋਕਫਾਰ), ਨਿੱਤਨੇਮ ਸਰੋਕ, ਪੰਨਾ- 21.
13. ਆਰ.ਆਰ. ਰਸਰ, ਦ ਡਾਕਟਰਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦਾ ਗਰੇਟ ਐਜੂਕੇਟਰਜ਼, ਪੰਨਾ- 271.
14. ਐਚ. ਐਚ. ਹਰਮਨ, ਸਲੈਕਟਡ ਗੇਂਡਿਗਜ਼ ਇੰਨ ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-237.
15. ਵੀ.ਆਰ. ਤਨੇਜਾ (ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਥੈਰੀ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 10.
16. ਏ.ਐਨ.ਵਾਈਟਹੈੱਡ, ਦ ਏਮਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 13.
17. ਮੈਰਿਸਿਮ ਰੋਰਕੀ, ਆਨ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 22.
18. ਵਾਲਟਨ ਜੇ., ਵਰ੍ਹੂ ਤੂ ਮੀਨ ਬਾਈ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 57-58.
19. ਸੋਰੇਥ ਪਾਲ, ਏ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਇੰਨ ਦਾ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 365.
20. ਨੰਨ ਟੀ.ਪੀ.; ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਇਟਸ ਡਾਟਾ ਐਂਡ ਫਸਟ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼, ਪੰਨਾ- 56.
21. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 23.

22. ਕੇ.ਜੀ. ਸੱਯਦੀਨ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਕਨਚਰ ਐਂਡ ਦਾ ਮੈਸਲ ਆਰਡਰ, ਪੰਨਾ- 24.
23. ਮੈਗੇਟੇਨ ਜੀ., ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦਾ ਕਰਾਸ ਰੋਡਜ਼, ਪੰਨਾ- 10.
24. ਕੇ.ਜੀ. ਸੱਯਦੀਨ, ਫੈਕਟਸ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 109.
25. ਐਨ.ਬੀ. ਸੇਨ (ਸੰਪਾ.) ਦਲੋਗੇਅਸ ਬੈਟ੍ਰਸ ਆਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 25.
26. ਵੀ.ਆਰ.ਤਨੇਜਾ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟ੍ਰ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 40.
27. ਇਕਬਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਪੜਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 2.
28. ਨਗੇਂਦਰ (ਡਾ.) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਅਨੁ, ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-13 .
29. ਨਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਹਿੰਟਸ ਫਾਰ ਸੈਨਫ ਕਨਚਰ, ਪੰਨਾ- 81.
30. ਵੀ.ਆਰ. ਤਨੇਜਾ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟ੍ਰ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 43.
31. ਆਰ.ਭੀ. ਨਿਰਾਰਾਗੇ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 12.
32. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) , ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ- 16.
33. ਆਰ.ਭੀ. ਨਿਰਾਰਾਗੇ(ਡਾ.) , ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 10.
34. ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਿਗਲ(ਡਾ.) , ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ- 338.
35. ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 359.
36. ਐਫ.ਪੀ. ਚੋਬੇ(ਡਾ.) , ਸੀਮ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨਜ਼ ਐਂਡ ਗਾਈਡਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ ਮਾਰਕਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ,
ਪੰਨਾ- 6.
37. ਵੀ.ਆਰ.ਤਨੇਜਾ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟ੍ਰ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 45.
38. ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੋਰ(ਅਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-11.
39. ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 15.
40. ਜੱਜ ਏ.ਵੀ., ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦਾ ਫਿਲਾਸਫਿਕ ਮਾਈਂਡ, ਪੰਨਾ- 83.
41. ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ, ਗਰਾਉਂਡ ਵਰਕ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬਿਉਰੀ, ਪੰਨਾ- 136.
42. ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੋਰ (ਅਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-115.
43. ਵੀ.ਆਰ.ਤਨੇਜਾ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟ੍ਰ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 77.

44. ਨੈਨ ਟੀ.ਪੀ., ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ; ਇਟਸ ਡਾਟਾ ਐਂਡ ਫਸਟ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼, ਪੰਨਾ- 10.
45. ਐਮ.ਵਰਮਾ, ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 149.
46. ਵੀ.ਆਰ. ਤਨੋਜਾ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟੂ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 66.
47. ਵੀ.ਆਰ. ਤਨੋਜਾ(ਡਾ.) ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 19-20
48. ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ(ਐਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-93.
49. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1245.
50. ਜਾਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੇਰ, ਮਾਡਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 1-2.
51. ਮੈਕਸਿਮ ਕੋਰਕੀ, ਆਨ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 66.
52. ਜਾਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੇਰ, ਮਾਡਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 191.
53. ਕੰਪਲੀਟ ਵਰਕਸ ਆਫ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਾਲੀਯੂਮ-2, ਪੰਨਾ- 319.
54. ਜਾਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੇਰ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਐਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-298.
55. ਲੈਸਟ ਕਾਰਨਿਸ, ਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਹਿਊਮੈਨਿਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ- 12.
56. ਐਮ. ਵਰਮਾ, ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 122.
57. ਜੇਮਜ਼, ਐਸ. ਰਾਸ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ (ਐਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-204.
58. ਪੀ.ਵੀ. ਕਾਣੇ, ਅਰਜੁਨ ਚੋਬੇ(ਐਨੁ.) ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ-4.
59. ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) , ਸਭੈ ਘਟ ਰਾਮ ਬੋਲੀ, ਪੰਨਾ- 14.
60. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ(ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨਾ-
61. ਜੇ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਿਰਨੀਫੀਕੈਂਸ ਆਫ ਲਾਈਫ, ਪੰਨਾ- 165.
62. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਭੈ ਘਟ ਰਾਮ ਬੋਲੀ, ਪੰਨਾ- 10.
63. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਿੱਖ ਕੋਣ ਹੈ ?, ਪੰਨਾ- 8.
64. ਐਸ.ਐਸ. ਕਪੂਰ(ਡਾ.) , ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਰੰਮ ਅਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਨੁ ਆਲ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਪੰਨਾ-13.

65. ਐਮ. ਵਰਮਾ, ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 170.
66. ਆਸਟਿਨ ਏ. ਡ. ਸੂਜਾ, ਦਾ ਹਿਊਮਨ ਫੈਕਟਰ ਇੰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 90.
67. ਜੋਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੇਕਰ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.), ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-287.
68. ਜੇਮਜ਼ ਐਸ. ਰਾਸ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ (ਅਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-207.
69. ਜੋਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਬੇਕਰ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-298.
70. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.) , ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 243-44.
71. ਨਰਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਅਨੁ. ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-22.
72. ਰੁਨਾਬ ਰਾਏ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਡਾ.) (ਅਨੁ.) ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-97.
73. ਨਾਨਾ ਹਰਦਿਆਨ, ਰਿੰਟਸ ਫਾਰ ਸੇਲਫ ਕਲਚਰ, ਪੰਨਾ- 145.
74. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਧੋਂ, ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਪੰਨਾ- 15-16.
75. ਐਫ. ਮੈਥਮੁਨਰ, ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.), ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ-3 .
76. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ, ਪੰਨਾ- 27.
77. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ- 176.
78. ਰੋਸਲ ਨਾਲ ਆਹੁਜਾ (ਡਾ.), ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ- 175-76.
79. ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ, ਐਂਟੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, 21.

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਕ ਅਤੇ ਨੇੜਲਾ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ।

2.1. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ

2.1.1. ਦਰਸ਼ਨ ਰ੍ਹੀਥ

ਪੁਰਾਤਨਤਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇ "ਦਰਸ਼ਨ" ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬੀਜ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ— ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ ਅਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਪੋਰਸ਼ੇਯ (ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤੀ (ਸੁਣਨਯੋਗ) ਅਤੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ (ਗਿਆਤਾ) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵੇਦ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ— ਸੰਹਿਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਿਅਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ— ਬ੍ਰਾਹਮਚਰਯ, ਗ੍ਰਿਹਸਥ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।¹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰ੍ਹੀਥ ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਅੰਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕੋਸ਼ੀਤਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਤੀਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੋਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੰਮਿਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਆਰਣਿਅਕ ਰ੍ਹੀਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾਇਨ ਆਰਣਿਅਕ, ਅੰਤਰੇਯ ਆਰਣਿਅਕ ਅਤੇ ਤੀਤਰੇਯ ਆਰਣਿਅਕ ਹਨ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਨਗਭਗ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀਜ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕੇਨਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਾੰਡੂਕਿਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਤੈਤੀਰਿਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਐਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਛਾਂਦੋਗਿਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਿਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ ।

2.1.2. ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ

ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਆਸਤਿਕ ਅਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਭਾਵ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।² ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਸਤਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਵਾਦ ਠਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।³ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ— ਨਿਆਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸਾਖ, ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਕਲਣਯੋਗ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰਵਾਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਖੋਜਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ ।

2.1.2.1. ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਰਿਸ਼ੀ ਚਾਰਵਾਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਵੈਦਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਦਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਤੰਡਾਵਾਦੀ, ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ

ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਨਾਘਾਯੋਗ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਔਤ੍ਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾਬੱਧਤਾ ਕਾਕਲ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਨੀਂਡਰ ਭਾਕਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ।

2.1.2.2. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਅਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਰਚੇਤਾ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਅਤੇ ਵਰਧਮਾਨ ਜਾਂ ਮਹਾਵੀਰ (ਚੋਵੀਵਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ) ਸਨ । ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਆਕੰਠਾ ਕਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਕੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਿਆਦਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਉਸਦੀ ਸਚਾਈ ਜਾਂ ਝੂਠ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪੁਸ਼ਟਰਜਨਮ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਮੁਕਤ ਜੀਵ' ਹੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।⁴ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰਭਰਪੂਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਕਾਇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ, ਪੁਦਗਲ, ਆਕਾਸ਼, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀਚਿਤ ਤੱਤ, ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਾਸਤੀਕਾਇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪੁਦਗਿਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਚਿਤ ਚਰਿੱਤਰ ਨਈ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ — ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੰਯ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਅਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਦ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

2.1.2.3. ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜਾਣਨ ਨਈ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅਸੱਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਉਹ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ

ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੱਚ, ਸਮੁਦਯ ਸੱਚ, ਨਿਰੋਧ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਰੋਧ ਮਾਰਗ ਸੱਚ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਚਿਤ ਸੰਕਲਪ, ਉਚਿਤ ਵਚਨ, ਉਚਿਤ ਕਰਮ ਉਚਿਤ ਜੀਵਿਕਾ, ਉਚਿਤ ਮਿਹਨਤ, ਉਚਿਤ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਮਾਧੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।⁵ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਰਤ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼੍ਰੀਖਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧਮੱਤ ਨੂੰ ਸਾਪੇਖਕਾਰਨਤਾਵਾਦ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶ ਇਹ ਮੱਤ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਠਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇੱਕਾਦੁੱਕਾ ਸੂਤਰ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਨਸਾਧਾਕ ਦੇ ਅਤਿਹਕਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

2.1.2.4. ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਐਤਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੋਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਉਪਮਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਾਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਜਾਂ ਠੋਕਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ ਉਸਨੂੰ

ਅਦਿਸ਼ਟਾਰਥ ਜਾਂ ਅਨੈਕਿਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਦਿਸ਼ਟਾਰਥ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਸਤਕਾਰਜਵਾਦ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਈਂ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਸਮਵਾਇ ਕਾਰਨ, ਅਸਮਵਾਇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਉਪਸਥਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਵਾਇ, ਸਹਾਇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਵਾਇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਈਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ।

2.1.2.5. ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਥਾਪਕ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਕਣਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਚਾਲਕ ਛੇ ਪਦਾਰਥ; ਦ੍ਰਵ, ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸਾਮਾਨਯ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਵਾਇ ਹਨ। ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਮਵਾਇ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਕਾਰਜ ਦ੍ਰਵਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਤੇਜ (ਅਗਨੀ) ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਹਨ । ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨਿੱਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕਾਰਜ ਦ੍ਰਵਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਭਿਧਾਰਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਕ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ।

2.1.2.6. ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨ

ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਭਾਸ਼ਯ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੁੱਧ ਆਤਮ ਵਿਗਿਆਨ' ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਦਰਸ਼ਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਦੀ

ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੱਚੇ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਜੇ ਤੇਜ਼ੇ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁸ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫ਼ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਵਾਦ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੱਤਕਾਰਜਵਾਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਹੋਂਦ (ਸੱਤ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਕਾਰਜਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਇਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤਕਾਰਜਵਾਦ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਤਰਕਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਇਸਦਾ 'ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ' ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਕਤਾ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰਕਵਾਦੀ ਦਾਨੀਲਾਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ।

2.1.2.7. ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਫ਼ਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੂਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਤੌਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਆਤਮ-ਵਿਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁹ ਇਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਦੰਗ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਤਮਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰ ਇਸਦੇ ਯੋਗ-ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ,

ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ । ਯਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਵਰਤ; ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੇਯ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਅਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਹਨ । ਪੰਜ ਨਿਯਮ ਸ਼ਚ ਸੰਤੋਖ, ਤਪ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਣਿਯਾਨ ਹਨ। ਯੋਗ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਦਮ ਆਸਨ, ਵੀਰ ਆਸਨ, ਭਦ੍ਰਾਸਨ, ਸਵਸਤਿਕ ਆਸਨ ਅਤੇ ਦੰਡਾਸਨ ਪੰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਰਾਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਰੋਚਕ, ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਕੁੰਭਕ ਹਨ । ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਭੀ ਚੱਕਰ, ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ, ਮਸਤਕ, ਜੋਤੀ, ਨੱਕ ਦੇ ਅਗਨੇ ਭਾਗ, ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਨੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਬਾਹਕਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਧਾਕਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਕਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚਿੱਤਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕਾਤਤਾ ਅਥਵਾ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਧਿਆਤਾ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬੋਧ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਾਂ ਸਮਾਧੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਤੀਰਥਯਾਤਰਾ, ਵਰਤਨੇਮ, ਜਪ-ਤਪ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਨੈਕਿਕ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਇਸ ਮਨ ਰੂਪੀ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਇਸ ਮਨ ਰੂਪੀ ਦਰਪਣ ਦੀ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।¹¹ ਇਹ ਸਿੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਲਈ ਹਰ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ ਦੁਆਰਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ।

2.1.2.8. ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ

ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਜੈਮਿਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੂਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਯੱਗਾਂ, ਯੱਗ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵੈਦਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ

ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਮੰਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯ ਕਰਮ, ਪ੍ਰਤਿਜੱਧ ਕਰਮ, ਨਿਮਿੱਤ ਕਰਮ ਅਤੇ ਨਿੱਤਕਰਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯ-ਕਰਮ, ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਜੱਧ ਕਰਮ, ਪਦਾਰਥਕ ਲੋਚਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਿੱਤ ਕਰਮ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਮ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹² ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਅਤੇ ਅਧੂਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੀਤਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤਰੁਟੀਪੂਰਣ ਹੈ।¹³

2.1.2.9. ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ

ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ, ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।¹⁴ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। 'ਵੇਦਾਂਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਗਿਕ ਅਰਥ ਹੈ "ਵੇਦ ਦਾ ਅੰਤ" ਭਾਵ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਬਾਦਰਾਇਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਸ, ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਵੈਪਾਇਣ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਸ਼ੰਕਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੰਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਨ।¹⁶ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦ੍ਵੈਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਖੇਤਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਏਕੰਸ਼ਤ¹⁷ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸੇਕੰਦੇਵ- ਅਦ੍ਵਿਤੀਯੰ ਸਕ¹⁸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਆਤਮਾ, ਸੱਤ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਕਾਲ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸਹਿਤ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਸੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤਿਰੂਪ ਦੌਸ਼ਟ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਜਗਤ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।¹⁹ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ, ਮਾਇਆ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਜਿਹੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜਰਿਆਸੂ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।²⁰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਤਾਂ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਘੜੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਵੈਗਤ ਭੇਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਚਿੱਤ (ਜੀਵ) ਅਚਿੱਤ (ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਦ੍ਵੈਤ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।²¹ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਾਨੁਜ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹਰਿ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਆਖਕੇ ਇਸਨੂੰ ਜਗਤ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਚਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਵ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਸੰਕਰਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਦਿਉਮਾਨ ਅਤੇ ਅਨਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਵਿਉਹ, ਸੰਪੂਰਨ ਛੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਸਰਵੋਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੁਰਸ਼ਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ

ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਦੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਧਿਕਾੰਸ ਇਸ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੈ ।²² ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

2.1.3. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਾਭੈਤਿਕੀ, ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਉਪਯੁਕਤ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੰਡਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਮਾਇਆ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਬਹਿਸਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ।

2.1.3.1. ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਇਸ ਵਿਅਕਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ, ਪਾਲਣਹਾਰੇ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਭਾਵ ਮੂਲ ਤੌਤ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਕਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਭੂਤ-ਤੌਤ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਮੂਲ ਭੌਤਿਕ ਤੌਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਉਪਜਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਗਤ-ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਜੈਨ ਆਚਾਰੀਆ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਸਿੱਧ(ਮੁਕਤ) ਹੈ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵੱਗਤਾ ਜਿਹੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਾਚ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਏ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਬਗਿਆਤਾ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ੁੱਠ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਠਿਆਇਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦ੍ਰਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿੱਤ, ਸਰਵੱਗ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰੂਪਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਚੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਛੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਮਵਾਇ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਵਵਾਦੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਜੀਵ-ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਣਤੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਯੋਗਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਗਤ ਕਰਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕਲੇਸ਼, ਕਰਮ, ਕਰਮਫਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਚਾਰੀਆ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕੇਵਲ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਦ੍ਰਵੈਤਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਗਵੇਦ²³ ਦੇ "ਏਕੰਸ਼ਤ" ਤੇ "ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾਤਾ ਇੱਕ ਹੀ" ਅਥਰਵੇਦ²⁴ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਧਰਤੀ, ਦੇਵਲੋਕ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ, ਆਕਾਸ਼, ਧੀਰ, ਅਮ੍ਰਿਤ, ਸੂਖੰਡੂ, ਅਨੰਦ ਭਰਪੂਰ, ਸੰਪੂਰਨ, ਅਜਰ ਤੇ ਸੁਵਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ²⁵ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸਵਿਤਾ, ਵਰੁਣ, ਇੰਦਰ, ਰੁਦ੍ਰ ਉਹੀ ਅਰਾਨੀ, ਸੂਰਜ ਵਾਸੂ, ਚੰਦਰਮਾ, ਜਲ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬਸਮਰੱਥ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਛਾਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ²⁶ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ²⁷ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਜਿਸਦਾ ਮਨਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ

ਪਰ ਮਨ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਖ ਕੇ ਅੰਤਰਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਲ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ, ਨਿਰਵੈਦਿਯ ਨਿਰੰਜਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ²⁸ ਅਨੁਸਾਰ " ਉੱਥੇ ਨਾ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਚੰਦਰਮਾ , ਨਾ ਤਾਰਾਰਣ, ਨਾ ਬਿਜਲੀਆਂ । ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਵਾਂਗ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ, ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਓਕਾਰ ਵਾਂਗ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ । ਉਹ ਹੀ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਤੇਜੋਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬਲ ਹੈ ।²⁹

ਅਵ੍ਰੋਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਤ, ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੋਚਿਦਾਨੰਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਹੈ।³⁰ ਅਵ੍ਰੋਤਵਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪਰਬ੍ਰਹਮ(ਸਰੂਪ) ਅਤੇ ਅਪਰਬ੍ਰਹਮ(ਨਿਰਰੂਪ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਰੂਪ, ਵਿਕਾਰ, ਭੇਦ ਤੇ ਉਪਾਧੀਯਾਰਕ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਰੂਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਨੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਤਾ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਨਿਰਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨਯੋਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਖੇਪਣ ਹਨ ਜੋ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਲਪਿਤ ਹਨ। ਕਾਲਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ।³¹ ਅਸੀਮ ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਸੀਮਿਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।³² ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਤਰ ਅਗਿਆਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਜੋ ਸੱਤਾ ਨਿਖਲ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਯਮਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਣੋਕਣੀਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਤੇ ਮਹੀਯਾਨ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਖਮਤਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਮ ਹੈ।³³ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵ੍ਰੋਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬਰੂਪ ਸਰਵੰਗ ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਤੇ ਅੰਨ (ਪਦਾਰਥ) ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਵ੍ਰੋਤਵਾਦੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੈ ਜੋ ਸੁਖਮ , ਵਿਉਹ ਅਤੇ ਵਿਭਵ

ਕੇਦ ਵਾਲਾ ਹੈ।³⁴ ਇਹ ਵਾਸੁਦੇਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸਮੂਹ ਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਜਾਨਾ, ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਆਨੰਦਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਜਗਤਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਸਹੁਣ ਅਤੇ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਲੀਨ੍ਯਾ ਵਜੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਰਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਭਾਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਖੰਡ ਹੈ।³⁵ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਅਦ੍ਰਿਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂਦ੍ਰਿਤਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਪਰਮਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.1.3.2. ਆਤਮਾ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਸਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਵੈਦਿਕ ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਕਿ ਸਨੱਖੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਗਤੀ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਨੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੀਵ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੌਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਾਂ ਜੀਵ, ਸਿੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਾਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨੈਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ

ਵਿਵਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨਿਕਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਸਠਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਮਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਤਮਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ— ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ, ਨਿਮੇਸ਼, ਉਨਮੇਸ਼, ਜੀਵਨ, ਮਨੋਗਤੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਇੱਛਾ, ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦ੍ਰਵਤਵ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਸ਼ ਤੌਰ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਆਤਮਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।³⁶ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਦ੍ਰਵਤਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਗਿਆਨ-ਸਰੂਪ, ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ³⁷ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ; ਅੰਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ 'ਸਭ ਕੁਝ' ਕੋਸ਼ੀਤਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ 'ਯਜਮਾਨ' ਅਤੇ ਅੰਤਰੇਯ ਆਰਣਿਅਕ³⁸ ਵਿੱਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤ-ਸਰੂਪ, ਸਰਬ ਆਧਾਰ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ, ਅੰਸੂਤ-ਸਰੂਪ, ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਵਿਸ਼ਵਪੁਰਸ਼, ਅਤੀੰਦਰੀ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਸਰਬਕਾਰਕ, ਬ੍ਰਹਮਰੂਪ, ਈਸ਼ਵਰ, ਉਤਮਪੁਰਸ਼, ਸਰਵੱਗ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਕੋਟਣਯੋਗ, ਨਾਸਮਝਣਯੋਗ, ਨਿੱਤ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਸਥਿਰ, ਅਚਲ, ਸਨਾਤਕ, ਅਵਿਅਕਤ, ਅਚਿੰਤਯ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਆਰੰਭ ਰਹਿਤ ਅੰਤਰਹਿਤ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੈ।³⁹ ਅਦ੍ਰਵਤਵਾਦੀ ਸੰਕਾਰਚਾਰੀਆ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਆਭਾਸੀ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਪਾਧਿਕ ਆਖਦੇ ਹਨ।⁴⁰ ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਤਮ ਪਦਾਰਥ ਸੱਚ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨਾਤਮ ਪਦਾਰਥ ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੂਪ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸਮੂਹ ਦੀਵੀ ਅਤੇ ਅਦੀਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਪ੍ਰਾਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ ਅਤੇ

ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਚੇਤਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਵੈਰੂਪ ਭੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਸਰੀਰ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੱਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਅਣੂ ਪਰਿਮਾਣਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ-ਅੰਸੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ।

2.1.3.3. ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਸਾਕਾਰ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ ਸਮੇਤ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲੀ ਸਦੈਵ ਉਤਸੁਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸੱਤ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਰਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਨਸਹਿਤ ਅਤੇ ਮਨਰਹਿਤ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਬੇਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਹਿਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਰਹਿਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮਨਰਹਿਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਪਰਸ਼ ਧਾਰਕ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਰਾਸੀ, ਵਾਯੂ ਤੇ ਬਲਸਪਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੋਹ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸਕਰਮਾਂ, ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਫਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਰਮਾਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸ਼ੁਨਯਵਾਦ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਆਭਾਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਨਾਸ਼ਵਾਨ

ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਲ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਾਲ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੂਪਾਂਤਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁੱਤਵਾਦ ਹੈ।⁴¹ ਬੁੱਧ ਚਿੰਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਰਮਰੂਪੀ ਜਗਤ ਸਾਵਿਤਿਕ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਨਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਬੁੱਧ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ ਜਾਂ ਆਭਾਸੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁਧ ਸੱਚਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਸਰੀਰ ਅਚੇਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਦ੍ਰਵ ਅਥਵਾ ਤੌਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਵ ਆਪਣੇ ਸੁਖਮ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕ੍ਰਮਿਕ ਸੰਯੋਗ-ਨਾਨ ਦੁਆਰਾ, ਤ੍ਰਿਅਦੁਕ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਣਕ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਮਹਾਆਕਾਰ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਰੂਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਾਦਾਨ ਭੌਤਿਕ ਕਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੱਤ, ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਨ, ਅਚੇਤਨ, ਅਕਾਰਣ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਵਿਅਕਤ, ਵਿਵੇਕਗੋਣ ਅਨੁਭਵ ਰਹਿਤ ਨਿੱਤ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਅੰਗ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਗਤ ਜੋ ਕਿ ਹੇਤੁਵਾਨ, ਅਨਿੱਤ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਨ, ਅੰਗ ਵਾਲਾ, ਆਸ਼੍ਰਿਤ, ਪਰਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਨ ਹੈ ਇਸਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਭਾਵ ਸੱਤਵ, ਰਜਸ ਅਤੇ ਤਮਸ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਬਰਾਬਰ ਪਰੰਤੂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴² ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ

ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴² ਮਾਮਾਸਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਚਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਭਾਵ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴³ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਅਪਰਾਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭੂਮੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਆਕਾਸ਼, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਅਪਰਾਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੀਵ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਾਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਾਂ ਕਲਪ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਂਯੁਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤ ਤੋਂ ਸਿਮਟ ਕੇ ਅਵਿਅਕਤ ਤੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁴⁴ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਸੱਤਵ, ਰਜਸ ਅਤੇ ਤਮਸ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਵ ਗੁਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ, ਰਜਸ ਤੋਂ ਕਰਮ ਅਤੇ ਤਮਸ ਤੋਂ ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਹੇ ਵਿਕਾਰ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਵਿਅਕਤੀਰਤ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਜੀਵ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਵਿੱਚ ਠੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਵਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਆਖ ਕੇ ਮਿੱਥਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਰਗਾ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ, ਸੱਤ ਅਤੇ ਅਸੱਤ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬੁਠ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਾਰਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਸਵੈ ਨਈਂ ਹੀ ਸਾਪੇਖਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਭਾਵ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਵੈ ਨਈਂ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਇਸਦੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁴⁵

ਵਿਸ਼ਵਕੋਟਿਯਵਾਦੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਵੀ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ

ਕਾਕਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੋਰ ਆਖ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਗ, ਅਚਿੱਤ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। " ਇਹ ਚਿੱਤ, ਅਚਿੱਤ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭੇਦ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰਲੰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਭਾਵ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ, ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਤੌਤ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਚਿੱਤ ਤੌਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁੱਧਤਵ, ਮਿਸ਼ਰਤਸੱਤਵ ਅਤੇ ਸੱਤਵਰਹਿਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੱਤਵ ਵਿੱਚ ਰਜੋਗੁਣ ਅਤੇ ਤਸੋਗੁਣ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਸਰੋਰ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੋਗ-ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭੋਗ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਗ ਆਇਤਨ ਸਰੋਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਚਿੱਤ ਤੌਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਕਾਰ ਕੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

2.1.3.4. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨ

ਹਰ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਤਮਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮ ਰਿਆਨ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੈਕਿਕ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਪਰਮ ਜੀਵਨ ਨਕਸ਼ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਕਸ਼ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਰਤਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸੋਕਸ਼ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਰਤਨ ਉਚਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣਾਈਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੇਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ, ਮਨਪਰਯਾਇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹਨ । ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਧਾਰਕ ਪੁਰਸ਼ਸਿੱਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਵਰਣ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਧਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਰਵੋੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਰਤਨ ਉਚਿਤ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਧਾਕਨੀ ਮਨੁੱਖ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੋਯ, ਸ਼ੁਹਮਚਰਯ ਅਤੇ ਅਪਰਿਰੂਹਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਚਰਿੱਤਰ ਰੂਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕਰਮ-ਆਵਰਣ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਸਿੱਧ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ । ਸ਼ੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੁੱਖ ਦੇ ਅਵਿੱਦਿਆ, ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਜਠਮਠ ਸਮੇਤ ਬਾਰਾਂ ਕਾਕਨ ਹਨ। ਕਾਕਨ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕਾਕਨ-ਕਾਰਜ ਨੜੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਕਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਫਲ ਉਸਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜਵੀਤਮਾ, ਜਨਮ-ਮੌਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦ੍ਰਵ ਆਦਿ ਛੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਖ ਵਿਚਾਰਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਅਧਿਦੀਵਕ ਅਤੇ ਆਧਿਭੌਤਿਕ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਧਿਆਤਮਕ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਦੀਵਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਧਿਭੌਤਿਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਵੇਕ-ਗਿਆਨ

ਨਾਨ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕੈਵਲਿਆ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯੋਗ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੰਘਿਤ ਕਰਨ ਨਈਂ ਕਰਨੇ ਪਰਿਸ਼ੁਮ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚੋਂ ਠੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁴⁶

ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੈਠਿਤ ਕਰਕੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਾਰਥ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ-ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਅੰਤਮ ਅਵਸਥਾ ਸਮਾਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਕਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਆਦਿ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਢ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਕਰਮਯੋਗ, ਜਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਰਤੀਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਇੱਛਾ-ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਨਕਸ਼ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸੀ ਵੱਖਰਾਪਣ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਆਵਰਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸ਼ੇਪ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਜੀਵ ਦੇ ਆਭਾਸੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਭਟਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਭਾਸੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਥਵਿਚਲਤ ਹੋ ਕੇ ਸਗੀਰ, ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਣ, ਮਨ ਅਤੇ

ਸੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਅਵਿਦਿਆ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮ-ਵਿੱਦਿਆ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੇ ਜਨਮ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਲਖਸ਼ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੀਵ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਯੱਕ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਜੀਵ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਏਕੇਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ।

ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਖਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

2.1.4 ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦਭਵ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਅਧਿਕਤਮ ਚਿੰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਵਿਧੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਤੰਤ੍ਰਾਂ(ਵਿਚਾਰਵਿਧੀਆਂ) ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਾਧਾਨ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਖਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਢੂੰਢਣਾ ਸੀ ।⁴⁷

ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਨੈਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨੇਸ਼ਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੀ

ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਣ ਲਾਗ ਪਏ । ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਧਮਸੁਰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਨੌਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਯਮਿਤ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਉਪਯੁਕਤ ਸਾਧਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਾਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਜੇਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਈ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਾਪ ਅਥਵਾ ਭੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਰਸ਼ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਤੇ ਸਦੈਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।⁴⁸

ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੋਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਛੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ, ਸਾਖਿਯ ਦਰਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨੂੰ, ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਯੋਗੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਧਰਮ ਦੀ ਜਰਿਆਸਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੋਕਸ਼ ਇਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ , ਡੂੰਠ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਬਲਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹਨ ।⁴⁹

542429

ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੱਤਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਕਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਕਿੰਨ ਜਾਂ ਅਕਿੰਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ।⁵⁰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਸਖਸ਼ੀ ਸੀਮਾਵਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਪਰਮਸੱਚ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਕਸ਼ੀ ਸੱਚ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਠੀਕ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੱਟੜ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲਚਕੀਲੀ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।⁵¹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਰਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਖਿਆ, ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨੀਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।⁵²

ਗੀਤਾ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵੀ ਹੋਲੀਵਾਦ ਦਾ ਉਤਪਾਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੀਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਉਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਉਸਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਰੋਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ।⁵³

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੌਤ-ਚਿੰਤਨ ਕੇਵਲ ਰਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁵⁴ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਆਗੇਆਂ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਨਧ੍ਰੁਸ਼ਥੀ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰੱਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ

ਸਭ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ, ਯੱਕ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।⁵⁵ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵੋਚ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਨੀਤਿਕਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਵਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੈ।

ਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਨ ਆਤਮਸੰਜਮਤਾ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ-ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਤਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਨੀਤਿਕ ਕਰਮ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਸਿੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਉਸ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਦਾ ਅਧਿਕ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾਪੱਖੀ ਤਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੈਕਸਮੂਰਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਹੈ ਕਿ, " ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਥਵਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਨੌੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"⁵⁶

ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, " ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੇਧ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੇਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਾਂਗਾ ।"⁵⁷

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਹੀ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ।

2.2. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

2.2.1. ਕਾਲਵੰਡ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਰਮ ਅਤੇ ਚੌਰਘਕਾਨੀਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਅਨਪਕਾਨੀਨ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਕਾਰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੀ ਕਾਲਵੰਡ ਕਰਨੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਲਟੇਕਰ 1000 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੀਦਿਕ ਕਾਲ, 200 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ, 500 ਈ. ਤੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾਲ ਅਤੇ 1200 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਧੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ।⁵⁸ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੋਕਿਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 3000 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਵੀਦਿਕ ਕਾਲ, 1000 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ , 1 ਈ. ਤੱਕ ਤਰਕਵਾਦੀ ਕਾਲ ਅਤੇ 1000 ਈ. ਤੱਕ ਧੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਸੀ।⁵⁹

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਦੱਤ ਵੀਦਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ 1400 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਕਾਲ 1000 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ, 320 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਤਰਕਵਾਦੀ ਕਾਲ ,500 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬੋਧਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ 1000 ਈ. ਤੱਕ ਧੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।⁶⁰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 200 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੀਦਿਕ ਕਾਲ ,

650 ਸੀ. ਤੌਰ ਬ੍ਰਾਹਮਿਨਿਕ ਅਥਵਾ ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ 1700 ਈ. ਤੌਰ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁶¹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇੱਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਅਧਿਕ ਰੀਝੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਅਨਕੋਟਰ ਦੀ ਕਾਲਵੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਉਕਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਵੈਦਿਕ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਈਂ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

2.2.1.1. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (1000 ਈ. ਪੂ ਤੌਰ)

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਉਣ ਨਈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਕੇਵਲ ਸਮਝਦਾਰ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਨਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਦੇਸਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਕੇਵਲ ਵੇਦਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣੀ ਆਪਣਾ ਪਾਵਨ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੌਕ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੁਤੰਤਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਵਾਦੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਆਰੀਭਕ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ, ਗਾਥਾਵਾਂ, ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵੇਦ, ਜੋਤਿਸ਼, ਰੇਖਾ ਗਣਿਤ, ਪਿੰਗਲ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤੀ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।⁶² ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੌਕ ਉਚਿਠਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਆਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਜੀਵੀ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ।⁶³ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ-ਉਸਾਰੀ, ਆਚਰਨ-ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਰਵੇਚ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਸੁਚਾਰੂ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਲਈ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।⁶⁴

2.2.1.2. ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ (200 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ)

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸ਼ੁੱਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੇ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਆਰਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਨਪਲਾ-ਸ਼ੁਕਤੀ, ਸੈਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਖਲੋਲ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ, ਜੇਤਿਸ਼, ਗਣਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਵਿਆਕਰਣ, ਚਾਰਫਾੜ, ਖਾਣਬੇਦਣੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਧਾਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਬੁੱਤਸਾਜੀ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਸਾਜੀ ਗਿਆਨ ਕਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਰਾਂ ਛੂਹੀਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ /ਪਦਪਾਠ, ਕ੍ਰਮ ਪਾ, ਜਤਪਾਠ ਅਤੇ ਘਨਪਾਠ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੌਖਿਕ ਕੰਠ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਖਿਆਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ, ਤਕਸ਼ਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 700 ਈ. ਪੂ ਤੱਕ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਿਲਾਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਮਨੁ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਅਮਰ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰਨ, ਦੁਹਰਾਉ, ਵਿਵੇਚਨ, ਪ੍ਰਵਚਨ, ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਨਾਪ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਵਿਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਆਗੀਆ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਦੀ

ਰਸਮ ਨਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਯਮਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਬੈਠਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣ, ਗਿਆਨਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ।⁶⁵

2.2.1.3. ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾਲ (500 ਈ. ਤੱਕ)

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮੀਖਿਆ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਖ, ਯੋਗ, ਨਿਆਇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਭਾਗ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨੌਕ ਉਦਾਰ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇਲੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਈਂ ਉਪਨਿਆਨ ਦੀ ਰਸਮ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰੋਣਵੇਂ ਨੌਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਰਕ, ਦਰਸ਼ਨ, ਖੈਲ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਘਾਟ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਤਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਫਲਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

2.2.1.4. ਧੋਰਾਣਿਕ ਕਾਲ (1200 ਈ. ਤੱਕ)

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮੀਖਿਅਕ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੈਰਾਨ ਮੰਦਰ ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅਧਿਗਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਨ-ਨਾਨ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯਾਂ ਨਈਂ ਵੀ ਉਪਨਯਾਨ ਦੀ ਰਸਮ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਹੋਰ ਕਾਕਨ ਇਸਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਹੁਰਿਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਰੀਝੀਰ ਉਪਰਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਏ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢਵਾਂ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਨਿਗੂਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਫੂਘਾਈ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਬੇਖਲੇ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਾਦਕਰਤਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

2.2.1.5. ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਅਰਿਆਨਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਮੱਨੋਮੋਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ।⁶⁶

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧਵਾਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਭਰਿਆ। ਨਰਕ 600 ਈ. ਪੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਖਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਨਯ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵਪ੍ਰਵਰਤਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਰਗ ਭਾਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁶⁷ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੁੱਧਵਾਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਨ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਤਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੁੱਧਵਾਦ ਦੇ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਵਧਰਮੀ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਲਨ ਲਈ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸਹਾਨੁਕੂਤੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਜੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਲਭੀ, ਨਾਨੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਬੁੱਧ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਭਾਵੇਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਵੀਦਕ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਾਕਸ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੋਨੀ ਯਾਤਰੀ ਸ਼ੁਆਨ ਚਵਾਂ ਗ ਦਾ ਕਰੀਬ ਅੱਧਾ ਸਮਾਂ ਬੁੱਧ ਮਠਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੀਤਿਆ ਸੀ। ਵਿਵਸਥਿਤ ਜਨਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੀ।

ਇਸਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰ-ਪੱਧਰੀ ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਦੂਰ ਕੋਰੀਆ, ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਜਾਵਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿੱਬਾਂ ਦੇ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਨੁਵਾਦ ਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਨਣਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਤਰਕਵਾਦ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲੀ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿਖਲਾਈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਨ।⁶⁸ ਇਸ ਨਾਲੀ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਆਵੇਸ਼-ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲੀ ਵਿਵਸਾਇਕ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ।

2.2.2. ਪਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨਕਸ਼

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੌਰ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਰਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ, ਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀਤਿਕ, ਅਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਦੀ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਰ ਚੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਦੀਰ ਨਾ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵਨ

ਪ੍ਰਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਤਮਿਕ ਡੂੰਘਾਈਆਂ
 ਤੋਂ ਕੀਤੀ (ਸਮਾਧੀ) ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬੋਧ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ
 ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸਵੈ ਦਾ
 ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਤ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ
 ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ । ਇਸ ਨਾਲੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਘਟਨ ਤੋਂ ਬਚਣ
 ਨਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ
 ਇਹ ਕਾਰਜ ਚਿੱਤ-ਬ੍ਰਿਤੀ-ਨਿਰੋਧ ਭਾਵ ਮਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ
 ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਠ ਕਰਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ ।⁶⁹

ਭਾਰਤੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ
 ਵੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ
 ਹਰ ਨੇਕ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਫਲ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣ ਨਾਲੀ ਮਨੁੱਖ
 ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ
 ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਚੱਕਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਤਾ
 ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਸੀ ।
 ਉਹ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਇਸ ਨਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ
 ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ
 ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ
 ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ
 ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ਾਂ (ਕਵਚਾਂ)—ਅਨੰਦ-
 ਮਾਇਆ ਕੋਸ਼, ਵਿਜੀਮਾਇਆ ਕੋਸ਼, ਮੀਮਾਇਆ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਾਣਮਾਇਆ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਐਮਾਇਆ
 ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਢਕੀ ਹੋਈ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਦੋਵਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਕ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ
 ਇੱਕ ਹੀ ਕੋਸ਼ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ
 ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਬੰਧਨ-

ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ।⁷⁰

ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਮ ਨਕਸ਼ਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪਰਤਦਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਟੁੱਟ ਕ੍ਰਮਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੀਰਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਨਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨ ਨੂੰ ਅਰਬਹੀਨ ਪਦਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਹੈ ।⁷¹

ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਿਅਕਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਸਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ । ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ-ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਜੀਵ ਰਹਿਣੀਆਂ ਆਵੇਂਗੀਆਂ ਹਨ ।⁷² ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ।

2.2.3. ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ — ਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਾ-ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸ੍ਰਾਮਣਿਕਾਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਰਮਵਾਰ ਰਹੱਸ ਜਾਨਣਾ, ਮਨਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਨ ਭਾਵ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮੁੰਡਕੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

ਤਤ੍ਰਾਪਰਾ ਕਿਗਵੇਦੋ ਯਜੁਰਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦੋਅਥਰਵੇਦ ਸਿਕਸ਼ਾ ਕਲਪੋ ਵਯਾਕਰਣੰ।

ਨਿਰੁਕਤੰ ਛੰਦੋ ਜਯੋਤਿਸ਼ਮਿਤਿ ਅਥ ਪਰਾ ਯਯਾ ਤਦਕਸ਼ਰਮਧਿਗਮਯਤੇ।।5।।

ਭਾਵ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਠਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਰਾਗੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਚਾਰੋਂ ਵੇਦ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਲਪ ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।⁷³ ਈਸ਼ੋਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਪਰਮ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਉਸਨੂੰ ਸਦੀਵਤਾ ਸ਼ਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।⁷⁴ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ, ਸੱਚੇ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਗੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੀਜ਼ਲ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਹੈ ।

ਅਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਵਿਕ੍ਰਿਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰਵੇਦ, ਛੇ ਵੇਦਾਂਗ (ਉਚਾਰਣ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਧੀ, ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ, ਛੰਦ, ਜੋਤਿਸ਼) ਦਸ ਰ੍ਥ (ਇੱਕ ਵੇਦ ਉਸਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਯਣਕ, ਨਿਘਾਂਤੂ ਅਤੇ ਛੇ ਅੰਗ), ਚੌਦਾਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ (ਚਾਰ ਵੇਦ, ਛੇ ਛਾਦਾਂਗ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੁਰਾਣ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤਰਕ) ਅਠਾਰਾਂ ਕਲਾਵਾਂ (ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਰਾਣਿਤ, ਯੰਤਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਬੁੱਤਸਾਜ਼ੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ,

ਵਣਜ, ਡਾਕਟਰੀ, ਕਾਨੂੰਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਮਿਲਟਰੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਜਾਂਦੂਗਰੀ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਸਜਾਵਟ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਚੋਹਟ ਕਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ।

2.2.4. ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਬਹੁਭਾਂਗੀ ਅਤੇ ਬਿਖਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਯੋਗ ਸਰੋਤ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਜਾਂ ਭ੍ਰੂਹੁ ਅਤੇ ਅੰਗੀਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵੇਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ।⁷⁵ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਸ਼ੀ ਰੈਤਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਰਮਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 500 ਈ. ਪੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

2.2.4.1. ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੇ ਰਮਤਾ ਬਣਨਾ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰ ਨਿਰੁਣੀ ਰਿਣਤੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਹੁਰਿਣਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਭਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਦੱਸ ਬਣਦੇ ਸਨ।

2.2.4.2. ਆਚਰਨ- ਉਸਾਰੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੇਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੀਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਧਿਕ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਅਠਪ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਮਲ ਰਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।⁷⁶

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ " ਧਰਮ ਹੇ ਯੇ ਵਰਧਯਤੈ ਸ ਪੀਡਿਤਭ⁷⁷ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਨਈਂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਧਿਕਤਮ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।⁷⁸ ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਵੀ ਨੇਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੁਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਸੰਤੁਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਭਾਲ ਸਕੇ। ਨਿਤੀਸਾਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਦਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ

ਨਗੋਂ ਨਿਖਾਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਨਗੋਂ ਬਣਾਉਂਦਾ । ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ
 ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਰਾਹ-
 ਕਟਕਾਉ ਤੁਫਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ।⁷⁹

2.2.4.3. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ
 ਕਿ " ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਯੋਗਾਂ, ਆਵਾਜ਼, ਇੰਦਰੀ, ਪ੍ਰਾਣ, ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਸ਼ਕਤੀ
 ਤੇ ਹੋਰ ਯੋਗਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਿਆਉਣੀ।
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਤ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ
 ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਬਸਮਰੱਥ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਵਿਸਾਰੇ । ਮੈਂ ਉਹ ਸਦਕੁਣ ਧਾਰਕ ਕਰ
 ਨਵਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ
 ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ
 ਸੀ। ਇਹ ਨਕਸ਼ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ, ਸਵੈਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਸਵੈਸੰਜਮ ਅਤੇ
 ਵਿਸ਼ਨੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਤੇ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਰੂਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ
 ਬਣਾਉਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰੂਹਿਸਥ ਸਮੇਂ ਉਹ ਰੁਸ਼ਲ ਤੇ ਸਵਸਥ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ
 ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਈਂ ਸਵੈਨਿਕੰਤ੍ਰਣ ਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਆਯੂ
 ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
 ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਈਂ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ
 ਦੀ ਤਿਆਗੀ ਨਈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਰੂਹਿਣ ਕਰਨੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦੱਸ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰਕ
 ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨੀ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ
 ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਮੁਕਤੀ ਨਈਂ
 ਵੈਰਾਗੀ ਬਣਕੇ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ
 ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਵਸਥ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ
 ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ
 ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਈਂ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ।

2.2.4.4. ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੋਵਾਂ ਤੇ ਬਲ

ਚਾਣਕਯ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਪ੍ਰਥਮੇ ਨ ਅਰਜਿਤਾ ਵਿੱਦਿਯਾ, ਦ੍ਰਿਤਿਯ ਨ ਅਰਜਿਤ ਧਨੰ, ਤ੍ਰਿਤਿਯ ਨ ਅਰਜਿਤ ਧਰਮੰ, ਚਤੁਰਥੇ ਕਿਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ।" ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਸ਼ੁਰਮਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸਮੇਂ ਧਨ ਨਹੀਂ ਕਮਾਇਆ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਆਯੁ ਵਿੱਚ ਸਦਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗਾ ?⁸⁰ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਅਰਥ ਭਾਵ ਧਨ-ਗ੍ਰਹਿਣ, ਕਾਮ ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਭੋਗ, ਧਰਮ ਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੋਕਸ਼ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਤੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ । ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੋਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਣਾ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬਲਿਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਜ਼ੇ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੀਖਿਆਤ ਸਮਾਰੋਹ, ਸਮਵਰਤਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ " ਸੱਚ ਬੋਲੋ । ਆਪਣੇ ਕਰਤੋਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੋ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝੋ। ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰੋ। ਜੇ ਵੀ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ - - - ।

2.2.4.5. ਸਮਾਜਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਸਿਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਲਚਕੀਲਾਪਨ ਅਤੇ ਢਿੱਲ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਕ ਤੋਤਾ ਰੁਝ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ

ਦੇ ਯੋਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ।⁸¹ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਠਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕ੍ਰਮਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੌਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਭੋਜਨ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਨੌਕਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਕੜੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਸਪਰਧਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਲਬਧ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਵਿੱਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰਪ੍ਰਯ ਸੀ ।

2.2.4.6. ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਅਠਿਵਾਗੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਭਿਨਾਖੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਨਗਰੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਦ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਨਿਆਨ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇੱਕ ਬੱਚਾ "ਜਾਨਵਰ" ਤੋਂ "ਆਤਮਾ" ਬਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਿੱਜ ਭਾਵ * ਦੇਬਾਰਾ ਜਨਮਿਆ* ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ " ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ (ਚਾਰ ਵੇਦ) ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੇਆ ਵੈਸ਼ਯਾਂ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਨੌਕਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਮ ਸਭ ਨਈਂ ਹੈ , ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ, ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨੇ ਅਤੇ ਪਰਚਾਕਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ।⁸² ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾ ਰ੍ਹੀਥ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਾਤਾ ਸ਼ੱਤਰੂ ਪਿਤਾ ਵੰਗੇ ਸ਼ਾਨੇ ਯੇਨ ਨ ਪਾਠਿਤਯ " ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ ।

2.2.4.7. ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕਤਾ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨਕਸ਼ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਕਿੰਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਬ੍ਰਹਿਦ੍ਰਯਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ, " ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਭੱਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਜੀਭ ਦੀ ਬਫਾਵਟ ਮਾਤਰ ਹਨ।"⁸³ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਂਤਾ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇੰਨਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਗਮ ਅਤੇ ਦੁਬਧਾ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਨ।⁸⁴

ਬਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਏ ਬਗੈਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜਯੁਕਤ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ :-

ਸ਼ਾਸਤਰਾਣਯਯੀਤਸਾਪਿ ਭਵੰਤਿ ਮੂਰਖਾ ਚਸਤੁ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂਪੁਰਸ਼ਯ ਸ ਏਵ ।
ਸੁਚੀਰਿਤੰ ਚੇਸ਼ਯਮਾਤੁਰਾਣਰ ਨ ਨਾਮਮਾਤ੍ਰੇਣ ਕਰੋਸਯਕੋਗਮ ।⁸⁵

ਆਚਾਰੀਆ ਮਨੁ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ (ਅਜੰ) ਨਾਲੋਂ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਾਲੋਂ ਧਾਰਕ(ਧਾਰੀ) ਧਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਗਿਆਨੀ (ਜਨੰਨੀ) ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਅਵਸਾਈ (ਉਪਯੋਗੀ) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁸⁶

2.2.4.8. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਭਾਵ ਅਧਿਕਾਰ ਭੇਦ ਦਾ

ਨਿਰਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਮਾਨਵੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਆਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੀ ਕੇ ਉਹ ਜਨਮ ਨੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੀਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਜਮਾਦਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਮਾਦਰੂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਐਂਗਾਂ, ਇੰਦਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀ, ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੈਤਕ ਬਾਹਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਨਕਸ਼ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰਣੀ, ਮਨੀ, ਵਿਜੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਵਨ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਧੀਧਿਆਸਨ ਤਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਅਸਟਯੋਗਾਂਗ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਸਰਬਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਬੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.2.4.9. ਸਿੱਖਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਤੇ ਸੰਚਾਰ

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਵੈਰ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਰਮਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ,

ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਤਿੱਬਤ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਕਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੀ ।

2.2.5. ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲ ਰਹੀ । ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਆਸਥੀ ਸਨ ਇਸਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 300 ਸੀ.ਪੂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਏ ਯਾਤਰੀ ਮੈਗਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। " ਭਾਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਬੁਠ ਬੋਲਣ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਗਏ । ਉਹ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਦਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। - - - ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸੋਹਰਾਂ ਦੀ ਨੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਹੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਖਵਾਲੀ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"⁸⁷

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਯੂਆਨ ਚਵਾਂਗ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ " ਭਾਰਤੀ ਕਾਹਲੇ ਅਤੇ ਦੁਰਿੱਤੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਕੀ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਉਹ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਕਦੇ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹਨ।"⁸⁸ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਅਦਰੀਸੀ⁸⁹

"ਇਨਸਾਫ ਪਸੰਦ" ਅਤੇ ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ⁹⁰ "ਵਧੀਆ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ" ਆਖਦੇ ਹਨ । ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਕਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਹਨ ।

2.2.6. ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨੁੱਤਾਈਆਂ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ

ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਣਤਾਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਨ ਜਾਂ ਨੀਬੀ ਆਸੂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਲ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਰੂੜੀਵਾਦ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਨ ।

ਸਾਮਿਅਕ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਨਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਿਆ । ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਯਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਨਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਸੀ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।⁹¹

ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਆਮ ਲੋਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਞੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਆਰੀਭਟਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰੰਤੂ 600 ਈ. ਪੂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਵੈਦਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ । ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀ ਰੀਝਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਸੱਚ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਚਾਈ ਜਾਂ ਝੂਠੇਪਣ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਝਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਚੀਤਨ ਵਿੱਚ ਸੈਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਨੂੰ

ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਅਣਆਵੇਂਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਉਣੀ ਪਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਗੇਆ ਭੱਟ, ਬ੍ਰਹਮਰੂਪਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਕਰਾਚਾਰੀਆ ਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਰੁਕੇਗ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ।

ਨੇਵੀਂ ਸ਼ੀਸ਼ਵੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 2000 ਵਰਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆ ਉਪਰੰਤ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਇੰਨੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ । 800 ਈ. ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਫਾਕਨ ਤੰਗਦਿਲ ਹਠਧਰਮੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਐਨਬਕੂਨੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੀ ਕਿ " ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ, ਮੂਰਖ, ਘਮੰਡੀ, ਮਟੁੰਨ ਅਤੇ ਆਕੜਬੇਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੱਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਸਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"⁹¹

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਰੀਗਰੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਲਗਭਗ 100 ਈ. ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਯਾਂ ਦੀ ਪੱਦਵੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰ ਪਾਸੜ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਤਨ ਅਤੇ ਅਧਿਗਤੀ ਬਾਰ ਸਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਨਿਆ ਕਾਰਨ ਆਈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਮੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਬੋਲੇੜੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਕਾਰਨ ਆਇਆ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟਣ ਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪਰਤਾਉ ਸੀ।⁹²

2.2.7. ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ

ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਔਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ

ਨਕਾਰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰੀਸਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਭਿਅਕ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਗਤੀ ਗ੍ਰਸਤ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਧ-ਸੱਭਿਅਕ ਤੇ ਅਕਸਰ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ।⁹³ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ " ਪੰਘੁੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਬਰ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਕਰੇ "⁹⁴ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੱਲ ਹੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਵਾਦੀ ਐਸੇ ਆਰਾਮ ਵਾਲੇ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਾਨੋਸ਼ੋਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ।⁹⁵ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਤੰਗਦਿਲ, ਸਵਾਰਥੀ, ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਠਿਕਣ-ਦਰਜ਼ੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੀ।

2.3. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਲਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਰਸਵਿਆਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਫ਼ਾਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਫਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣਾ ਜਿਹੀਆਂ ਪਾਵਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜੋਸਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਤਰਕ, ਗਣਿਤ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਣਜ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧੰਨ ਦੇਨ ਤੇ ਨਾਲ ਮਾਨੋਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਥ ਹਨ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4.
2. ਸਿਕਸ਼ਾ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਪੜਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4.
3. ਐਮ. ਹਿਰਿਯੰਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ- 15.
-ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.)
4. ਉਗੋ-, ਪੰਨਾ- 158.
5. ਉਗੋ-, ਪੰਨਾ- 151.
6. ਵਿਸ਼ੰਭਰ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ- 57 .
7. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 29.
8. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.) , ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 196.
9. ਐਮ. ਹਿਰਿਯੰਨਾ, ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ-111.
10. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.), ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 217.
11. ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਕਲ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 20.
12. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 240.
13. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਦਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 422.
14. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 249.
15. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-423.
16. ਐਮ. ਵਰਮਾ, ਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 41.
17. ਰਿਗਵੇਦ, 1.164.46.
18. ਛਾੰਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ
19. ਸ਼ੰਕਰਭਾਸ਼ਯ; 4:3,14.
20. ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 256.

21. ਐਮ.ਹਿਰਿਸ਼ੰਨਾ ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ-395.
22. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 380.
23. ਰਿਕਵੇਦ, 3.55.10, 8.58.2, 1.164.46.
24. ਅਥਰਵਵੇਦ, 10.2.25; 10.8.44.
25. ਯਜੁਰਵੇਦ, 10.28, 23.48, 32.1.
26. ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.14.1, 7.26.1.
27. ਮੂੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.2.11.
28. ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ, 2.2.15.
29. ਭਰਵਤਗੀਤਾ, 7.6.11.
30. ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰਭਾਸ਼ਯ, 1.4.23.
31. ਦਾ ਡਿਵਾਇਨ ਲਾਈਫ, ਏ ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਾ ਡਿਵਾਇਨ ਲਾਈਫ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਪੰਨਾ-2.
32. 'ਏ.ਐਨ. ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ, ਦਰਸ਼ਨ ਇੰਟਰਕਮਿਸ਼ਨਲ ਕੁਆਰਟਰਲੀ, ਜੁਲਾਈ-1995, ਪੰਨਾ-75.
33. ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ(ਸੰਪਾ.), ਵੈਦਿਕ ਚਿੰਤਾਮਣੀ, ਪੰਨਾ- 90.
34. ਸ਼੍ਰੀਭਾਸ਼ਯ, 2.3.41.
35. ਬ੍ਰਹਮ ਪਰ ਰਾਮਾਨੁਜਭਾਸ਼ਯ, 2.3.42.
36. 'ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 403.
37. ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣਯ, 4.2.5.3, 4.22.1, 6.7.1.20, 16.7.3.15.
38. ਐਤਰੇਯ ਆਰਣਿਯਕ, 3.2.3.
39. 'ਭਰਵਤ ਗੀਤਾ(13.31) ਅਨੁ ਐਕਸੇਰੀਟੀਕਲ ਕੋਮੈਂਟਰੀ ਬਾਈ ਰੋਬਰਟ ਐਨ, ਮਾਈਨਰ,
ਪੰਨਾ- 401.
40. ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰਭਾਸ਼ਯ, 1.4.10.
41. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਲ, ਦਰਸ਼ਨ- ਦਿਗਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 514.

42. ਮਨਸੋਹਨ ਸਹਿਰਾਲ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ- 274.
43. ਐਮ. ਹਿਰਿਯੰਨਾ, ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ-133.
44. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, 8.17, 8.18.
45. ਐਮ. ਵਰਮਾ, ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 43.
46. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-346.
47. ਐਮ. ਹਿਰਿਯੰਨਾ, ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ -15.
48. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 23.
49. ਐਮ. ਹਿਰਿਯੰਨਾ, ਅਨੁ. ਗੋਵਰਧਨ ਭੱਟ(ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ -73.
50. ਸ਼ਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 13.
51. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਅਨੁ. ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਭਿਲ, ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ, ਪੰਨਾ- 38.
52. ਇਕਬਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਪੜਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 5.
53. ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਤੇ ਯੋਰੌਦਰ ਸੋਹਨ ਦੱਤ; ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ- 9.
54. ਮੈਕਸਮੂਲਰ, ਸਿਕਸ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ- 370.
55. ਐਸਥੈਟਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ ਇੰਨ ਐਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਨਾ- 3.
56. ਮੈਕਸਮੂਲਰ, ਸਿਕਸ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ- 17.
57. ਏ. ਠਕੁਰਮਨ ਸਵਾਮੀ ਮੁਦਾਨਿਅਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 20.
58. ਏ. ਐਸ. ਅਲਟੇਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 259-60.
59. ਵੀ. ਪੀ. ਬੋਕਿਲ, ਦਾ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ (ਆਰੀਅਨ ਪੀਰਿਅਡ)
ਪੰਨਾ- 371.
60. ਆਰ. ਯੋ. ਦੱਤ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿਵਿਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ, 1890.
61. ਏ. ਐਸ. ਅਲਟੇਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 144.

63. ਐਨ.ਐਨ. ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 57.
64. ਡਾਨੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਏਮਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 22.
65. ਏ.ਐਸ. ਅਲਟੇਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 237.
66. ਟੀ.ਆਰ. ਸਰਮਾ, ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪੰਨਾ- 38.
67. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.) ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪਾਰਟ-1, ਪੰਨਾ- 470.
68. ਡਾਨੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਏਮਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 61.
69. ਆਰ.ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ, ਐਂਟ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 22.
70. ਹਿਮਾਂਧੁ ਕਬੀਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 172.
71. ਆਰ.ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ, ਐਂਟ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 24.
72. ਪੂਰਨਚੰਦ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 158.
73. ਮਨਸਿੰਹਨ ਸਹਿਗਨ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ- 716.
74. ਹਿਮਾਂਧੁ ਕਬੀਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 177.
75. ਐਸ.ਐ. ਸਰਕਾਰ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਆਇਡੀਆਜ਼ ਐਂਡ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਜ਼ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 2.
76. ਵੇਦ ਮਿੱਤਰਾ (ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 56.
77. ਮਹਾਂਭਾਰਤ, 12.321.7e.
78. ਪੀ.ਐਚ. ਪ੍ਰਭੂ, ਹਿੰਦੂ ਸੋਸ਼ਲ ਆਰਗਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 117.
79. ਏ.ਐਸ. ਅਲਟੇਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 7.
80. ਹਿਮਾਂਧੁ ਕਬੀਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 174.
81. ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ, ਪੰਨਾ- 30.
82. ਵੇਦ ਮਿੱਤਰਾ (ਡਾ.), ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਂਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 102.
83. ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, 4.4.21.

84. ਫੈਦਗਾਯ, 7,1.
85. ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ, 5.2. ਪੰਨਾ- 30.
86. ਭਾਨੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਏਮਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 39.
87. ਐਮ. ਕਰਿਡਲ, ਐਜੈਟ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਡਿਸਕਰਾਈਬਡ ਬਾਈ ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼ ਐਂਡ ਆਰੀਅਲ, 1926.
88. ਵਾਟਰਜ਼, ਆਨ ਯੂਆਰ ਚਵਾਰਜ਼ ਏਰਵੇਲਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ ਵਾਲੀਯੂਮ-1, ਪੰਨਾ- 171.
89. ਐਲ, ਅਦਰੋਸੀ, ਇਲੀਅਟ, ਹਿਸਟਰੀ ਵਾਲੀਯੂਮ- 1, ਪੰਨਾ- 88.
90. ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ- ਕਾਰਡੀਅਰ, ਯੂਲਜ਼ ਟਰੇਵਲਜ਼ ਆਫ ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ, 1926.
91. ਸਚਾਉ, ਐਲਬਰਟੀਜ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਾਲੀਯੂਮ-1, ਪੰਨਾ- 22-23.
92. ਸ਼ੀਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.) ਹਾਰਗੋਜਨਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 8.
93. ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਗਲਿਮਪਸਸ ਆਫ ਵਰਡ ਹਿਸਟਰੀ, ਪੰਨਾ- 155, 157.
94. ਐਸ.ਏ. ਜ਼ਾਫਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਮੁਸਲਿਮ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 145.
95. ਭਾਨੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਏਮਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 80.
-

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਭਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਲਾਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸੰਕੋਚਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਨਿਚਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਨਗਭਗ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀ ਐਂਟਿਠਨ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣਮੁਨਾਰਾ ਤੇ 'ਜਨਦੀ ਹੋਈ ਮਿਸ਼ਾਨ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮਾਜਸੇਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਅਗਿਆਨੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅਵਗਤ ਕਰਵਾਇਆ ਉਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤੰਡਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਦਾਫਾਸ ਕੀਤਾ ।

ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇਕਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਵ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਵ੍ਰਿਤੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਉਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਉੱਦਭੂਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੇ ਮੁਨੀਕਣ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਸਾਮਿਅਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਯੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ।

3.1. ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

3.1.1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

ਮੱਧਯੁੱਗ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਅਨਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੱਖਣ; ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫਾਰਮ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ।¹ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ

ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਕਤ ਮੱਤ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਬੰਗਲ ਵਿੱਚ, ਜੰਨਧਰਮ ਰੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਪੂਰਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅਧਿਕਤਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਨਈਂ ਰਾਜੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਨੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਗੈਰਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤਰੇਏ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ² ਨਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ, ਸੋਢੇ, ਕੁੱਤੇ, ਪਾਪੀ, ਨੋਡੀ ਤੇ ਕੂੜ ਆਖਦਿਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਥਾਰਥਿਕ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ³ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਪਾਪ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨੇ ਕੇ ਗਰੀਬ ਦੇ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਨਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸਰਬਪ੍ਰਥਮ ਕਰਤੱਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।⁴ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤਵ੍ਰਜ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੂਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਸੀ।⁵

3.1.2. ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬੱਲੇ ਕੁਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਲੇ ਜੀਟਾਣੂਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਗਜਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦਵੈਸ਼ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ।⁶

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਜਪ-ਤਪ, ਤੀਰਥ ਤੇ ਆਡਬਰ ਆਦਿ ਆਧਿਕਾਰ ਵੱਲ ਨਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਦੇਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਨਾਲਚ ਵੱਸ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਆਧੀਨ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਨਿਬਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭੈਰਸ਼ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।⁷ ਕਾਫੀ ਕੁਦਰਾਸ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਅਮਨੀ, ਤੰਤਰਮੰ-ਤਰਾਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ, ਪਰਸਪਰ ਘਿਰਣਾ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ, ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰਾਂ ਪੰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਵਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਘਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਨ ਵਿਆਹ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪਨਪ ਗਈਆਂ ਸਨ।

3.1.3. ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਇਸਿੱਧ-ਮੱਤ ਤੇ ਨਾਥ-ਮੱਤ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਜਨ-ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਮਾਸ ਤੇ ਮਦਿਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਮੈਥੂਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੁਰਾਚਾਰ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਉੱਥੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ "ਬੰਦ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ" ਆਖ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ। ਨਾਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨੰਬੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ, ਰੁਦ੍ਰਾਕਸ਼ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁੰਡ, ਕੋਪੀਨ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ, ਸਿੰਗੀ-ਸਾਦ, ਖੱਪਰ ਅਤੇ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਸਰਸਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਆਡੰਬਰ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਭਾਰੂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਅਨੀਤੀ

ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਨ, ਨੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੂੜ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇਕ ਧੋਤੀ, ਟਿੱਕਾ ਅਤੇ ਜਪਮਾਲੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨੇਕਾ ਨੂੰ ਠਕਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਬਨਾਵਟੀ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ।⁹ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਬੰਡ, ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਚਮਤਕਾਰ, ਰਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਨਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਥ ਪੰਥ ਸਿੱਧ-ਜੋਗੀ ਸਾਧਕ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾਂ, ਭੇਲ੍ਹੇ, ਗੰਧਰਵ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨਰ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ।¹⁰

ਨੌਕਰਪ੍ਰਯ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨਾਂ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਣ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ, ਰੂਹਾਨੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਖੜੋਤ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦਿਲੀਸ਼ਕਨੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।¹¹

ਇਸਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥਠੇਕਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਲਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਸਪਰ ਨਝਾਈਆਂ ਅਤੇ ਧੜੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਧਰਮ, ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸਕੇਂ ਇੱਕ ਢਕਵੰਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨੜਦੇ ਢਕੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।¹²

ਇਸ ਲਈ ਭਕਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਾਲਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਕਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ।

3.2. ਭਗਤੀ

ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਰਾਜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਹੱਡ ਭੰਨਵਾਂ ਮੁਸ਼ੱਕ ਦੇ ਸ਼ਾਵਜੂਦ ਬੁੜਾ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਚਾਰ ਸੀ। ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਨਈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਨੜ ਫੜਿਆ ਉਹ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੋਸਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੁੱਖ ਦਨਿੰਦਰ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਲੀ ਵਿਚ ਧੌਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।¹³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਪਰਿਸ਼ਮਨ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੁਧ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਵਤਾਰਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸੰਕਟਰੂਸਤ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਰਸਾਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਧਰਮ ਪਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਜਨਜੀਵਨ ਨਈਂ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰੇਕਨਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵਜਾਗ੍ਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣਾ ਸੀ।¹⁴

ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਉਣ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ-ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੋਝਾ ਹੋ ਜਿਹੜੇ " ਕਾਲ-ਦਰਸ਼ੀ ਭਗਤ-ਕਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਕਦੇ ਨੂੰ ਸੰਕਲਣ ਅਤੇ ਨੀਨ ਰੱਖਣ ਨਈਂ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਭਗਤੀ ਜਗਾਉਣ ਲੱਗੇ।¹⁵ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਨਈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ, ਉਹ ਕੋਈ ਨਿਤਾਤ ਨਵੀਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਰਤੀਆਂ ਨਈਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਅਪਰਿਚਿਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਗ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।¹⁶ ਇਸ ਨਈਂ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਘੋਖਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਸੰਕਲਪ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਵੇਂਸ਼ਕ ਹੈ ।

3.2.1. ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਰਥ

ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧਾਤੂ 'ਭੱਜ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ, ਪੂਜਣਾ ਅਤੇ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਪੂਜਾ, ਬਿਆਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਲਿਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।¹⁷ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਭਜ' ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਕਤਿਨ' ਇਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਤਿਯਾਇ ਨਕਾ ਕੇ ਹੋਈ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ , ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ' ਹੈ ।¹⁸ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ, ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।¹⁹

ਸ਼ਾਇਲਸ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ " ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਰਦਭਗਤੀਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਮਰਪੱਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।²⁰ ਨਾਰਦ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ ਵਿਚ "ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵ੍ਰਥੇ ਮਨ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਆਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦੇਵ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਕਤਿਰਸਾਮਿਤ ਸਿੰਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, " ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ " ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰਭਗਤਿ ਹੈ " ਅਤੇ " ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਰ ਕਾ ਪਿਆਰੁ ਹੈ " ਵਕਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।²¹

ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ²² ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਤੇ

ਫ਼ਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ²³ ਧਰਮ ਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਟੋਟ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ "ਰਤੀ" ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਮਧੁਰ 'ਰਤੀ' ਉੱਜਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।²⁴

3.2.2. ਸਰੂਪ ਤੇ ਲੱਛਣ

ਭਗਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਅਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸ਼ਤਕ 'ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਾੰਡਿਨਸਭਕਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਅਤੇ 'ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ' ਰ੍ਹੱਬ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਹ ਅਨੁਰਾਗ, ਅਨੰਤਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸਦਕਰਮ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ, ਪੂਜਾ ਤੇ ਅਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਮਾਤਰ ਹਨ।²⁵ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਸਿੱਧ, ਅਮਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾ ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਦਵੇਖ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਲਗਾਉ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²⁶

ਭਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਭਰਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ, ਵਿਦਿਆ, ਰੂਪ, ਕੁੱਲ ਜਾਂ ਧਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਜਾ, ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੜਾਅ ਵਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧਾਨ ਰਚਿਆ, ਫਿਰ ਉਪਾਸਨਾ ਪੱਥਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਿਆ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਨ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਸੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।²⁷

3.2.3. ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪੜਾਵਾਂ— ਸ਼੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ, ਬੰਦਨ, ਸਖਾ, ਦਾਸ ਤੇ ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾੰਡਿਨਸਭ ਸੂਤ੍ਰ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ

ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਨਵਨਖਣ ਭਗਤੀ²⁸ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਦਸਥਾ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਆਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕ ਨਗਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸਦੇ ਰੁੱਖ ਮਹਾਤਮ, ਰੂਪ, ਪੂਜ, ਸਮਰਪਣ, ਦਾਸ, ਸਖਾ, ਕਾਤ, ਵਾਤਸਲਯ, ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਤਨਮਯਤ ਤੇ ਪਰਮਵਿਰਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।²⁹

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਭਗਤੀ, ਸਵਾਰਥ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਭਗਤੀ, ਸਮਰਪਣ ਭਗਤੀ, ਨਿਰਰੁਣ ਭਗਤੀ, ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ, ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ, ਵੰਦਨ ਭਗਤੀ, ਚਿੰਤਨ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਨੇਖ ਹੈ। ਡਾ. ਡਾਨਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸੇਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭੇਦ ਵੀਧੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵੀਧੀ ਭਗਤੀ ਅਠੱਕ ਵਿਧੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀਪਤ ਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਗੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।³⁰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇਕਾਰਰ ਹੋ ਕੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ, ਜਗਤ ਦੀ ਅਤੇ ਯੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ੋਠਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਠਿਰੰਤਰ ਵਧਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3.2.4. ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ

ਕਿਸੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਮਿੱਤ ਆਵੱਸਰ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਕਸ਼ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੁਖ ਅਥਵਾ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦੈਵ ਅਕਿਲਾਖਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ ਨਸੀ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਕਨਘਨਾਵਾਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਮਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਸੁਣਕੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਧਾਰ ਗਿਆਨ,

ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨਮਈ ਸਾਧਨਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਰਕ ਦਾ ਆਲੰਬਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮ ਸਾਧਨਾ-ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ, ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਗਿਆਨ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨਯੋਗ, ਭਗਤੀਯੋਗ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³¹

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿ ਸਕਲ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਘਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੀਕਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਯੋਗ-ਵਿਧਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਨਿਰੋਲ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥਠੇਕਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਯੋਗਵਿਰੋਧੀ ਐਦੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਭਗਤੀਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਨੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭਗਤੀਯੋਗ ਦੀ ਪਾਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਕਲ ਦਾ ਸਕਲ ਮਾਰਗ ਕੱਢ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

3.2.5. ਭਗਤੀ-ਪਰੰਪਰਾ

ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਤ੍ਰਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ, ਨਿਸ਼ਾਨਕਾਚਾਰੀਆ, ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਵੈਂਕਠਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਔਣਵੀਂ ਤੇ ਨੈਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ-ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਫ਼ੈਤਵਾਦ ਦੇ ਸਰਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬੋਲੇੜੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕੁੰਝਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨਈਂ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੁਖਾਨਾ ਸਦਾ ਦਿੱਤਾ।³²

ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸ਼ੈਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਫ਼ੈਤਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਵੈਤਾਫ਼ੈਤਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਤੇ ਨਿੰਬਾਰਕ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਕਰ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰਬਸ਼ੇਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਨਈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਰੂਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਨਕਸ਼ਮੀ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਿੰਬਾਰਕ ਨੇ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਠਪਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਫ਼ੈਤਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਭੇਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਧਵ ਨੇ ਸਾਯੁਜਯ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕਤਰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ੈਤਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਰੂ ਸਨ। ਵੱਨਭਾਚਾਰੀਆ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੰਨ ਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚੇਤਨ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ-ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ, ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਾਰਨ ਸੋਹ ਮਮਤਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਗਤ ਸੱਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਅਸੰਫ਼ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਿਆ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਵੱਨਭ ਅਨੁਸਾਰ

ਪ੍ਰਸਤੀ-ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਸਾਮ੍ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਨ ਦਿਸਦਾ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਅਰਥ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਨਭਾਰਗੀਆ ਦੇ ਸਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਖੁੱਧਾ ਝੁੰਡੀਵਾਦ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਲੱਭ ਭਗਤੀ ਤੇ ਹੀ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ— ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸਰੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ- ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਪੁਰਾਤਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ । ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਢਿਕਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੈ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ।³³

3.3. ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੰਤ

ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ , ਦੂਜੇ ਗਿਆਨ-ਖੋਜੀ, ਤੀਜੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਨਾਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।³⁴ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕਾਮਨਾਵਾਨ ਆਰਤ, ਉਪਾਸਕ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤ ਮੰਨੇ ਹਨ।³⁵ ਸਤਿ ਰੂਪੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਚ ਕੇ ਉਸ ਤੱਤ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤ

(ਸੰਤ) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।³⁶ ਸੰਤ ਅਥਵਾ ਭਗਤ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਤਮ-ਆਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੰਨਿਆਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਈਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।³⁷ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਹਰਿ ਕਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨੈ, ਸੇ ਭਗਤਿ ਹੋਇ' । ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਅਰਥਾਤਿ ਏਕਰੰਗਿ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।³⁸ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਮਿਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।³⁹

ਸੰਤ ਵਿਵੇਕ, ਦਇਆ, ਖਿਆ ਸਰਬਭਰਾਤਗੀ ਭਾਵ, ਸਮਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸ਼ੀਲ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਸਨ ਕੇ ਨੌਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵੈਰਾਗੀ ਤੇ ਖਾਰਬਾਗੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੋਹ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ "ਹੋਣਾ" ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕੇਵਲ "ਦਿਸਣਾ" ਵਿੱਚ।⁴⁰ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਪੁਰੁਸ਼ ਸੰਤ ਦਾ ਵਿਅੰਗਤਿਤ੍ਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨੌਕ ਨਿਰਮਾਣ ਨਈਂ ਜੀਵਨ-ਅਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴¹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕ, ਮਾਕੀ- ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ- ਕੰਨਿਆਣ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਭਗਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਧੀਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨਾ ਉਪਯੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

3.3.1. ਭਗਤ ਜਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀੜਾਂ- 1660-61 ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਭਾਈ ਬੰਨੈ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1762-63 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ

ਰੰਠ ਤੋਂ ਸ਼ਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕੇ ਨਿਖਵਾਈ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੋੜ, ਉਪਲਬਧ ਹਨ ।⁴⁰

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੋੜ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ 36 ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ 5763 ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਲੋਕ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ।⁴³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 1170 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1675 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਭਗਤ, ਛੇ ਗੁਰੂ, ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਗਛਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜੰਦੇਵ, ਫਗੀਦ, ਤ੍ਰਿਨੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਧਨਾ, ਬੇਣੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ, ਸੈਣ, ਧੰਨਾ, ਭੋਖਣ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਹਨ।⁴⁴ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾਂਸ਼ਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴⁵ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਰਕੁਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਭਾਈ ਬੈਨ ਵਾਲੀ ਬੋੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਬੋੜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।⁴⁶

ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਨਾਂ, ਜੀਵਨ-ਸਥਾਨਾਂ ਜਨਮ-ਦਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਚ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਰਣਨਯੋਗ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕਨਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮੱਤ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਸਿੱਖਿਪਤ ਜੀਵਨ-ਬਿਉਰੇ ਦੇਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

3.3.2 ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵਰਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਜੰਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ⁴⁷, ਬਾਬਾ ਫਗੀਦ ਜੀ ਦੇ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ,⁴⁸ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਨੋਚਨ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ⁴⁹ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 61 ਪਦ⁵⁰ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ⁵¹ ਭਗਤ ਸਧਨਾ

ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਦ⁵² ਭਗਤ ਸੇਨੀ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ⁵³ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 40 ਪਦ⁵⁴ ਭਗਤ ਰਾਮੀਰ ਜੀ ਦੇ 292 ਪਦ ਤੇ 249 ਸ਼ਲੋਕ⁵⁵, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦ⁵⁶, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਦ⁵⁷, ਭਗਤ ਸੇਣੂ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ⁵⁸ ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ⁵⁹ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਪਦ⁶⁰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕੇਖਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ।⁶¹

3.3.3. ਜੀਵਨ- ਸ਼ਿਲਾ

3.3.3.1. ਭਗਤ ਜੀ ਦੇਵ

ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜੀਦੇਵ ਜੀ ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ⁶² ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਰਤਨ ਵੀ ਬਾਪੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਚਪੱਦਵੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਗਤ ਕਾਮੀਰ ਜੀ⁶³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰੰਮੇਵ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।⁶⁴

3.3.3.2. ਸ਼ਾਬਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭਗਤ ਜੀਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਤਿਆਗ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬਸਾਝੀ ਅਪੀਲ ਹੈ।⁶⁵ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਵੀਰਾਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਸੱਚ, ਨਿਮਰਤਾ, ਖਿਆ, ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ, ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਮਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ, ਭ੍ਰਿੰਭਮਾਨ, ਠਾਠਚ ਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਠਾਠ ਫਰੀਦ ਇੱਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਠਪਟਾ ਰਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ

ਹੋਵੇਗਾ । ਸਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਾ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਰਮ ਦਾ ਵੀ ਸਾਬਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੇ ਹੁਨਾਰ ਸਿਆਲ ਰੰਵਾਏ ਸਨ।⁶⁶

3.3.3.3. ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ

ਇਹ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਜੀ, ਦੇ ਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸਨ।⁶⁷ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁶⁸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਸ ਨਾਨਕਾਂ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

3.3.3.4. ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਭਗਤ ਦਾ ਜਨਮ 1270 ਈ. ਵਿੱਚ ਨਰਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸਚੀ ਸਨ ਤੇ ਦਰਜੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਿਨੈਲ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਕੁਣ ਦੇਵਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੀਂਦਰ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਗਏ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।⁶⁹ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਕਾਲੀਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਕਾਲੀਨ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਖਰੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਰਵਤ੍ਰ ਵੇਖਦੇ ਸਨ।⁷⁰ ਉਹ ਕਰਵਾਨ ਨੂੰ ਯਤ੍ਰ, ਤਤ੍ਰ, ਸਰਵਤ੍ਰ, ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਸਿਲਾ ਰੁਝ ਵੀ ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਅਨੁਕੂਲੀ ਸੀ।⁷¹

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਸਪਰ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਪਰ-
ਉਪਕਾਰ, ਅਤੇ ਸੇਵਾਭਾਵ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤਫਕਸੀਗਤ ਹੈ ਕਿ

ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਭ ਇੱਕ ਹੀ ਜੈਤਿ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।⁷² ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਮਾਇਆਕ੍ਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁷³

3.3.3.5. ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ

ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗੀ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1299 ਈ. ਤੋਂ 1410 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ੀ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਚਾਲਕ ਰਾਖਵਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਖਦੇ ਹਨ।⁷⁴ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੰਨਾ ਦੇ ਸਿਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।⁷⁵ ਭਗਤਮਾਨ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਸੰਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਤੁਬੰਧ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਬੀਰ, ਪਾਂਪਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਨ ਤੇ ਧੰਨਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।⁷⁶ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਬਲ ਭਰਿਆ, ਮੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਲਟਾ ਆਇਆ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਤੇ ਰਾਸਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿੱਕਾਰਿਆ।⁷⁷ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਜਕੜ ਭਗਤੀ ਮਤ ਉਦਾਲਿਉਂ ਵਿੱਠੀ ਰਰੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ (ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਨ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਬਨਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ

ਕਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।⁷⁸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਭਰਤ ਸੈਣ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਮਾਕ੍ਰਮਿ' ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤੇ 'ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ' ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁷⁹

3.3.3.6. ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ

ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਰਾਮਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਭਾਵ ਤੇ ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕਾਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸੱਚੇ ਉਦਗਾਰ ਅਤੇ ਸਰਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁸⁰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੋਂਜਿਤ ਹੈ।

3.3.3.7. ਭਗਤ ਬੇਨੀ ਜੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਵਰਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਨਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਖ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਸੰਤ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਕਲ੍ਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਦੇਵ, ਨਾਮਾ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁸¹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇਨੀ ਕਉ ਗੁਰਿ ਕੇ' ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਾ (ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ-1192) ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਕਾਤਵਾਸੀ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਭਗਤ ਵਜੋਂ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁸² ਭਗਤ ਬੇਨੀ ਜੀ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 'ਆਤਮ ਤਤੁ ਚੇਨਣੁ' ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਧਿਆਇਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3.3.3.8. ਰਵਿਦਾਸ

'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਧਰਮ' ਦੀ ਕਠਪਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1433 ਬਿਕਰਮੀ ਤੋਂ 1584 ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਸੋਨ, ਧੰਨਾ ਤੇ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ, ਸਨਾਹਕਾਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁸³ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂ ਵੇਣ ਵਾਲੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਚੋਬੜੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਵਾਲਾ ਪਰੰਤੂ ਚਾਹੁ ਚੱਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਤੇ ਅਸਿਨ ਹੀਰਾ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।⁸⁴ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੂਪ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ-ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ 'ਸੀਤਨਿ ਮੇ ਸੀਤ' ਆਖਿਆ ਹੈ।⁸⁵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕ ਢੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਉਪਜਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਰਖਦਿਆਂ ਕੁੱਲੋਂ ਭਟਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।⁸⁶ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਕਰਮ ਦੀ ਐਰਵਤਾ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾਸ ਜਗਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੰਧਨਕ੍ਰਮਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਜਾਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ।⁸⁷

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਨਿਸ਼ੀਰਕ ਦੇ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਮਾਧਵ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਪੱਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵੱਲਭ ਦੇ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁸⁸ ਰਵਿਦਾਸ - ਸਾਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਰਬਜ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।⁸⁹

3.3.3.9. ਭਵਾਰ ਕਬੀਰ

ਇਸ ਨਿਧਰਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਨਮ 1456 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿੱਚ⁹⁰

ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ 1575 ਆਕਰਮੀ ਨੂੰ⁹¹ ਮਗਹਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਉਹ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ 'ਏਕ ਰੰਗ' ਧਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਆਖਿਆ ਹੈ।⁹² ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਵ੍ਰਿਤ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਭਗਤੀਮਈ ਉਪਾਸਨਾ, ਰਾਮਵਾਦ ਤੇ ਜਨਮਾਤਕਵਾਦ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੂਫਵਾਦ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੋਂ ਏਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਾਂ ਕੇ ਸਭ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਨ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪੰਥ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ।⁹³ ਮਹਾਤਮਾ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ, ਏਕਤਾ ਤੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ।⁹⁴ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ।

3.3.3.10. ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ

ਨਿਰਕੁਣ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਸਰਲ ਤੇ ਭੋਲੇ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ, ਮਸਤੀ ਭਰਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1415 ਈ. ਨੂੰ ਟਾਂਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਜੱਟ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।⁹⁵ ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।⁹⁶ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਲਈ।⁹⁷ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਹਚਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਠਾਕਰ (ਪੱਥਰ) ਨੂੰ ਭੇਗ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਕੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।⁹⁸ ਉਹ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪੂਜ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3.3.3.11. ਭਗਤ ਧੀਪਾ ਜੀ

ਇਹ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਰਗ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ

ਨਿਰਕੁਣਾਦੀ, ਮੁਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ
 ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਵਤਾ, ਮੰਦਰ ਜੰਗਮ(ਜੋਗੀ) ਯਾਤਰੀ,
 ਧੂਪ ਤੇ ਦੀਪ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੰਡ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
 ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਰ ਵਿਚ ਹੈ।⁹⁹

3.3.3.12. ਭਰਤ ਸੇਨ ਜੀ

ਭਰਤ ਸੇਨ ਜੀ ਸੈਣੂ ਜੀ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।
 ਉਹ ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਈ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ
 ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ
 ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।¹⁰⁰ ਪ੍ਰਭੂ
 ਦੀ ਅਨਿੰਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਬੁੱਝੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੇਨ ਨਾਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਰਤਾਂ
 ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਭਰਤ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਆਰਤੀ ਦੇ
 ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

3.3.3.13. ਭਰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ

ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1550 ਬਿਕਰਮੀ ਤੋਂ 1641 ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ
 ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਲਭ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਪਰਨਿੰਦਾ, ਨੁੱਟਖਸੁੱਟ, ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ
 ਅਪਵਿੱਤਰ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਕੀਰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ
 ਨੈਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਿਖਾਵੇ ਨਾਲੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਮਲ ਤੇ
 ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

3.3.3.14. ਭਰਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮੱਤਭੇਦ

ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਤਸਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਵਨਭਾਰਗਿਆ ਜੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰਿ ਨਕਲ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

3.3.3.15. ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦਕਸ਼ਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ 'ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਰਕੁਣੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹⁰¹ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਖਯ 'ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਵਿਡਿਆਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਵਾਂਗ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ।

3.4. ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਆਵਾਜ਼ ਸਿੱਕਰਮੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਠ ਤੇ ਧੰਨਾ ਜੀ ਇਕ ਹੀ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦੇ ਅਤਿ ਠਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਕੁਝ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਮੂਰਤੀ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਸਣ ਗਏ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਗਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਅਕਾਲਿਕ ਤੇ ਅਸਥਾਨਿਕ ਸਵੈਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਭਾਵ ਨਿਰਕੁਣ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਲ

(ਸਰਗੁਣ) ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ । ਅਸਲੀਅਤ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।¹⁰²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਰਵਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਪਰਮਾਣੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਾਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਵਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾ ਵੀ ਉਚਿੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸੀ।¹⁰³ ਭਗਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਕ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ ।¹⁰⁴ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਜਾਂ ਪੱਖ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਪਾਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤੱਤਸਾਰ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਾਸਾਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜਾਂ ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸ ਪਾਸਾਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਤੱਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਆਦਿ। ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁰⁵

ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਧੀਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਕਸ਼, ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀਯੋਗ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-

ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਠਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

3.4.1. ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

3.4.1.1. ਬ੍ਰਹਮ

ਭਰਤਜਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਪੁਰਖ ਰੂਪ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਕ, ਭਰਤ ਵਛਨ, ਸਰਬਸਮਰੱਥ, ਦਾਤਾ, ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ-ਰੂਪ, ਕਿਰਪਾਨਿਧਾਨ, ਦੁੱਖ, ਹਰਤਾ, ਫੈਂਜ਼ਰ, ਸਿਰਦਪਾਲਕ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਰਤਜਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਨਿਰਰੁਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੁਣ ਵੀ ਪਰੰਤੂ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਗੇਂ। ਉਹ ਸਰਬਨਿਵਾਸੀ ਹੈ ਕੇ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਤਰਾਤਮੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਕੁਣਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਅਛੁਹ ਤੇ ਅਭਿੰਜ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ, ਸਰਬਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹⁰⁶ ਉਹ ਸਰਵੰਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।¹⁰⁷ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ, ਜੀਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ।¹⁰⁸ ਉਹ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾਇਕ, ਮੁਕੰਦ, ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, ਪਾਲਣਹਾਰਾ ਅਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈ।¹⁰⁹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਮਨਾਪਤੀ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ, ਨਿਰੰਜਨ ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਤਾਰਨਵਾਲਾ ਹੈ।¹¹⁰

ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨਿਧਾਨ ਹੈ।¹¹¹

ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਚਤਮ ਸਰਬ ਆਧਾਰ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣ ਸੰਜੁਦ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।¹¹² ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗਾ ਮਨਿਆਲੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤਾਂ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹¹³

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮਤੱਤ ਇੱਕ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮੱਖ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਅਯੋਯ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੈ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸਰਬਵਿਆਪੀ, ਨਿੱਤ, ਇਕਰਸ, ਕੇਵਲ ਜਾਂ ਸਹਜ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।¹¹⁴ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਦਵੈਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੱਚ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ।¹¹⁵ ਭਗਤ ਜਨ ਪਰਮਸਤਿ ਨੂੰ ਪਾਰਸ਼ਰਮ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਕਾਲਪੁਰਖ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਲੋਂ ਸੱਤਿਯੰ ਸਿਵੰ ਤੇ ਸੁੰਦਰੰ ਦੇ ਸੂਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹⁶

ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸੱਚ-ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਪਾਸਾਗੀ ਸਤਿ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਪੱਖ ਵਿਖਾਸੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਤਿ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਹੁਪਾਸਾਗੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹¹⁷ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇੱਕ ਸੱਚ, ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ, ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਸਰਵੱਗ, ਨਾਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰੈ ਅਤੇ ਸਰਬ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਸੱਚਾ ਹੈ।¹¹⁸ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬਵਿਨਾਸੀ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਤੇ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਵੱਲ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਹੈ।¹¹⁹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੱਛਣ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ, ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ, ਚੇਤਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਦੀਵੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੈਭੰਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲਨਿਧਾਨਤਾ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।¹²⁰ ਇਸ ਵਿਚਾਰਚਰਚਾ ਤੋਂ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਕਲਪ ਵਸਿਸ਼ਟਦੇਵਾਦ ਦੇ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3.4.1.2. ਜੀਵਾਤਮਾ

ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਅੰਸ਼ ਤੇ ਜੈਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਹਉਮੈ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਵਸਿ ਹੋ ਕੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗਦੀ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਠਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿੱਤ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਯੋਗੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ " ਜੋਤਿ ਦੀ ਵਟੀ ਘਟ ਮਹਿ ਜੋਸਿ " ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ' ਬਾਹਰਿ ਭੇਤਰਿ ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।¹²¹

' ਸਭੈ ਘੱਟ ਰਾਮ ਬੋਲੈ ' ਕਾਰਨ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸੰਜੁਦ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬਾਜੀਗਰ ਬਣ ਕੇ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹²² ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਂਗ ਭਗਤਜਨ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਤੱਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਜੀਵ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਭੁਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਆਪਾਚੀਨਣ ਮਰਾਹੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।¹²³

3.4.1.3. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ

ਭਗਤ ਜਨ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ' ਕੇਵਲ ' ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ । ਇਹ ਜਗਤ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਤਿਕ੍ਰਾਸਿਕ ਸੱਤ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿਸਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਪ੍ਰਕਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਹਾਰਗੋਚਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ-ਪ੍ਰਣ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਜਗਤ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ।¹²⁴ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਖਾ, ਤਮਾਸ਼ਾ, ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ।

ਇਸਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੱਚਿ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ
ਕਾਢੇ ਕਿੰਨ ਕਿੰਨ ਆਰਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਸਿਰਾਜਮਾਠ ਹੈ। ¹²⁵

3.4.1.4. ਮਾਇਆ

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ, ਵਿਦਿਆ-ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ-ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ- ਮਾਇਆ, ਸ਼ੁੱਧਮ ਦੀ ਉਹ ਅਧੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਉਤਪਾਦਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ- ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਹੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਿਆਨਤਾ, ਭਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਨਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਿਕਾਰ, ਵਿਸ਼ਾ ਰਸ ਕੋਰ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਸੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਕਨਕ-ਕਾਮਨੀ, ਧਨਦਾਰਾ, ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਗਨਤਾ ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ। ¹²⁶ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ, ਅਧੀਨ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ¹²⁷ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਰਪਨਿ, ਅਤਿ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਮ, ਵਿਸ਼ਨੂ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਨੈਣ ਵਾਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੀ ਡਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਠਗਦੀ ਅਤੇ ਕੁਮਰਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮੁਨਸਰੋਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ¹²⁸

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਅਵਿਦਿਆ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਛਲਭਰਪੂਰ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਰੋਤ ਕਢਾ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੁਰ, ਨਰ ਤੇ ਮੁਨਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਰਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ¹²⁹ ਇਹ ਹੀ ਸੋਕਸ਼ ਤੇ ਨਿਜਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ

ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ " ਤੇਰੀ ਸੋਗੀ ਸੋਗੀ ਤੇਰੀ ਅੰਤਰੁ ਰੋਸਾ " ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਰਮਤਿ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੂਰਜ ਉਗਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।¹³⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਢੋਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਰਮਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਤੇ ਹੈ ।

3.4.1.5. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਖਸ਼

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕ੍ਰਾਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸੋਕਸ਼ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕ੍ਰਮ-ਮੁਕਤੀ, ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਸਗੋਰਕ ਤਿਆਗ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਨਿੱਤ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਨੈਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਖਿਆਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਅੰਨਪੂਰਣੈਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਲੋਕ—

ਨਾਭਿਕੰਦਤਿ ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਨ ਕਰਮਸਵਨਵਨੁਜਯਤੀ ,
ਸੁਸਮੇਯ ਪਰਿਤਯਾਗੀ ਸੋਅਸੰਸਕਰਤ ਇਤਿ ਸਮ੍ਰਿਤਿ ।

ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਮੇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਧਨ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਕੋਰ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਕਲੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।¹³¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, " ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਸੇ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ।"¹³²

ਭਗਤ ਕਸ਼ੀਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ " ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ " ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਬ

ਕਨਿਆਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜਾਰ ਸਿਖਾ ਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਦੁੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਰੀਰਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੋਤ ਤੋਂ ਬੇਫ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਈਂ ਉਸਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਸਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਿਯਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹³³ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ "ਬੇਰਾਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ" ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਲੋਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੁੱਖ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਭੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।¹³⁴ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਤਤੁ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਭਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹³⁵

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ, ਜੀਵ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਰਮਗੋਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਕਰਮ ਨਿਰਸੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨਈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮੀਆਂ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਰੰਕ ਸਭ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖ਼ੁਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹³⁶ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਰਵਉੱਚ ਨਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਕ੍ਰਮਤ ਮਾਇਆ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨਈਂ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੋਖਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸੋਖਸ਼ ਨਈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹³⁷ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਖਸ਼ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਦਗੀ ਭੋਗਦਿਆਂ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. 4.2. ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਰ

ਭਗਵਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ, ਯੋਗ ਜਾਂ ਕਰਮ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ 'ਉਸਦੀ' ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ, ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਕਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਨਿਰਰੁਣ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹³⁸ ਭਾਵੇਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ।¹³⁹ ਇਸ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰਸਮੀਪਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਧਾ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਅਤੇ ਆਤਮਸਮਰਪਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀਯੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਸ, ਸਖਾ, ਵਾਤਸਲ ਤੇ ਮਧੁਰਾ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਮਧੁਰਾ ਭਗਤੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨੋਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਨੂਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ " ਭਗਤੀ ਰਸ ਤਰੋਗਿਣੀ " ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ " ਸ੍ਰੀ ਚੰਤਨਯਸਿਕਸਾਮ੍ਰਿਤ " ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹⁴⁰

ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਾ ਭਗਤੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਨੁਕਰਨ ਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਤਮਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਸ਼੍ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਯੋ-ਇਆਨਾਸ਼ਨ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਰਿਆਨੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਭਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੋਪਨਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਸਰਵੋਪਰਿ ਸਾਧਨ ਬਣੀ। ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸੰਤ ਜਗਤ-ਜੰਜਾਲ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰੇ।¹⁴¹

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਧਿਕਤਰ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਅਹੰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗ-ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁੱਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਨਾਕ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਨਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਰੱਬ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਨਈਂ ਉਸਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਖਲਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਾਹ ਹੈ।¹⁴² ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਿਆਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨਮਈ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

3.4.3. ਆਚਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਸਿਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਵਾਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਭਾਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ "ਵਸੂਦੇਵ ਕੁਟੰਬਕਮ" ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੱਚ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਰਬਾਂਗੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਈਂ ਕਾਮ, ਅਰਥ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੇਖ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਨਈਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀਮਿਤਿਤ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਰਾਫ਼ੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਏ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਤੋਂ ਔਰੇ ਹੋਏ ਨੇਕ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ

ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਰੂੜ੍ਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਵੀਆਂ ਕੌਮਤਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ, ਨੌਕਰਮਨਾਂ ਤੋਂ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣ ਨਈਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਲਟਵਾਸੀਆਂ, ਜਰਵ-ਉਕਤੀਆਂ, ਵਿਅੰਗ-ਉਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਹਾਸ ਦਾ ਆਸਾਰਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਰੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ "ਆਚਾਰ ਪਰਮੇ ਧਰਮਹ" ਦੀ ਸੁਰ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਨਵਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮੂਲ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਗਤ-ਜਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਜੀਵਨ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਘੜਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਫਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਰਮਤਾ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਜਾਂ ਰੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨਿਖਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ।¹⁴³

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿਕਲੋਪ, ਨਿਡਰ, ਦੁੱਬਧਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵੇਚ ਮ ਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੌਮਤਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਖੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗਤੀਕਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੈਨਿਕ ਸੰਸਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦੇਵ ਨੀਤਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਝੱਲਣੇ ਪਏ। ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰਪੱਕਤਾ ਉੱਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਈਂ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ।

3.5. ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਲਪ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਪਰਾਨੈਟਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਮ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਉਤਮ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਕਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਰਤੀ ਯਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਸਲ ਰਤਨ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਵਰਤਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵੀ ਪਰਿਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਨਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਠੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਭਾਂਗ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਨੌਕ ਸੁਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਕ ਸਨ।¹⁴⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸੂਖਮ ਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਦੇਵ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ-ਨਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਯਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।¹⁴⁵

ਸੰਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਚਿਤ, ਅਨੁਚਿਤ, ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ਤਾਰਾ ਰਕਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਦੁਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ

ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁴⁶ ਭਗਤਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

3.5.1. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.5.1.1. ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਇੰਨੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਨਰੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਮਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਜੜਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਿਵੇਕਹੀਨਤਾ, ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ, ਅਧਿਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਬੇਨਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਪਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਪਾਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਨਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਬਣਾਏ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿੱਥੇ ਵਸਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੇਰਿਰਦੇ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਜੈਨੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ।¹⁴⁷ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ

ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੇਕਸਪੁਰਾ ਸਹਿਰ ਦੀ ਕਨਪਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਕੇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਭ ਅਮਲ ਤੇ ਕਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ।¹⁴⁸

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇਚਾਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ।

3.5.1.2. ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ

ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕੋ ਪਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।¹⁴⁹ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੱਧਯੁੱਗ ਤੀਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਹੇਠਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਗਤ-ਸ਼ਾਸੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਚੜ੍ਹੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਕਸ਼ੀਰ ਜੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਰਚੇ ਹਨ।¹⁵⁰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੁਕਰਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਚੰਡਾਲ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਰਵੇਤਮ ਤੇ ਸਰਵੁੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਪੁਨੀਤ ਹੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁵¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਆਕ੍ਰਿਹ
 ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿ-
 ਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ
 ਵਿੱਚ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਕਰਦੀ
 ਹੈ।¹⁵² ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3.5.1.3. ਆਸ਼ਰਮ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੀਤ੍ਰਤ ਤੇ ਸੰਧਿਤ
 ਕਰਨ ਦੇ ਮਕੈਰਥ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਆਯੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ
 ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ
 ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਭਗਤਜਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ
 ਪਏ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ
 ਹੈ ਕਿ ਵਨਪ੍ਰਸਥੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ
 ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਗੁਰੂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ,
 ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ
 ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ,
 ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਭੁੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ
 ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ
 ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਰ ਦਰ ਨਹੀਂ ਭਟਕਦਾ।¹⁵³

ਇਸ ਨਈਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕ
 ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਜੀ ਸ਼ੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਣਾਂ— ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਣ,
 ਪਿੱਤਰੀ ਰਿਣ ਤੇ ਦੇਵ ਰਿਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
 ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ

3.5.1.4. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਠਿੰਡਾ

ਭਗਤਜਨਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਉਚਨੀਚ, ਨਿੰਗਭੇਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੁਰਾਚਾਰ ਵੱਲ ਜਨਸਾਧਾਕਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੂਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀਬਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰੇ ਆਇਆ ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਧੌਂਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਨੂਕ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।¹⁵⁵ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ " ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀਂ ਜਾਤੀ, ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਦੂ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ ", " ਸਾਚੁ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੈ ਅਨਹੁ ਠਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀਂ ਕੋਈ " " ਚਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੀ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਰੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ ", ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਥਨ ਹੈ : " ਬਹਿਮਨ ਬੈਸ ਸੁਦ ਅਹੁ ਖਤਕੇ।। ਡੋਮ ਚੰਡਾਨ ਮਨੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ।। ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਕਰਵੈਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੈ ਕੁਲ ਦੇਇ ।" ਅਤੇ " ਜਾਤ ਪਾਤ ਪੁਛੈ ਨਹੀਂ ਕੋਇ ਹਰਿ ਕੇ ਭਜੇ ਸੋ ਹਰਿ ਕਾ ਹੋਇ ।"¹⁵⁶

ਸ਼ਾਸਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜਾਤਪਾਤ ਜਾਂ ਧਨ ਦੋਲਤ ਦੁਆਰਾ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਰਿਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਭ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰੀ ਰਖਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁵⁷

3.5.1.5. ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਠ ਵਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਗੁਮਰਾਹਕੁੰਨ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਾਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਸੋਧਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਸਿਜਾਰੇਦਾਰੀ ਮੁਕਾਇਣ ਨਈਂ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਬਹੁਦੇਵ ਉਪਾਸਕ, ਪੁਸਤਕ ਪੂਜਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ

ਜਾਤਪਾਤ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖਾਚਾਰ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ-ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਹਿਜਯੋਗ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅਧਿਕ ਪਰਚਾਰਿਆ ।¹⁵⁸ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਮੁਖੀ ਤੇ ਪਨਾਇਣਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨਾਲੀ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਕਾਇਆ ਕਨਘ, ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਠਾਂ ਤੇ ਸੋਨਾ ਦਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਕਪਟ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਅੰਦਰਲੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰੇ ਬਰੀਰ ਬਾਹਰਲੇ ਉਦਾਸੀ ਬਣੇ ਨੂੰ ਭੇਖ, ਭਰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਜੋਗੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭੇਡ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਤਕ, ਸਰਾਧ, ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਜਟਾ ਭਸਮ ਠੇਪਨ ਕਰਕੇ ਗੁਫਾ ਵਾਸ, ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਨਈ ਬਾਗਾਂ ਦੇਣ, ਤੇ ਕਾਬੂ ਜਾਣ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਮ੍ਰਿਗ ਆਸਣ, ਤੁਲਸੀ ਮਾਨਾ, ਤਿਲਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।¹⁵⁹ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਕੋਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਵਿਧਾਨਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਹੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਬੀਆਂ ਵਿੰਡਬਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਸੱਚ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕਠਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁੱਕਦੇ।¹⁶⁰

3.5.1.6. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉੱਥਾਨ

ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਉਦਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਈ ਉਸਦੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅੰਗ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ, ਸੈਨਿਕ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਹ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਲੱਛਣ ਉਸਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਖਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਲ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਧਿਤ ਸੀ ।

3.5.1.7. ਮਨੁੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ-ਅਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਦਾਚਾਰੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਫਗੋਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ "ਬੇਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੇਲੀਐ", ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ "ਸਾਚਿ ਸੀਨਿ ਚਾਨਹੁ" ਅਤੇ ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ, ਅਤੇ ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਨੈਭ ਪਰਨਿੰਦਾ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁶¹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨ ਦੈਨਤ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਜੰਗਨਾਂ ਵਿਚ ਏਕਾਤਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਉਥੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਧਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਜਨਸਾਧਾਕਨ ਦੀ ਨੁੱਟ ਨਾਲ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਭਗਤਜਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਰੋੜੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ "ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਨਿ" ਨਗਰਕੇ ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ" ਗੰਗਕੇ ਸੁਇਨੇ ਕੀ ਸੁਈ ਰੁਪੇ ਕਾ ਧਾਗਾ, ਨਾਮੇ ਕਾ ਚਿਤੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਲਾਗਾ " ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਠੀਕਦੇ ਹਨ।¹⁶² ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਝੂਠ, ਫਰੋਬ, ਜੁਨਮ ਅਤੇ ਬੇ ਸੀਮਾਨੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਠਾਕ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਭੁਕਤਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਛਤ੍ਰਪਤੀ ਰਾਜੇ ਵੀ ਇਸ ਧਨ ਨੂੰ ਸਿੱਤ ਉਪਰੰਤ ਨਾਲ ਨਗੇਂ ਲਿਜਾ ਸਕੇ। ਭਗਤ ਬੇਈ ਜੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਦਵੀਆਂ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਧਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਜਨ ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਜੀ ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਦਾ ਸੋਦਾ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਖੀ ਖਾ ਕੇ ਸੰਕਿਚਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁶³ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ

ਵਿੱਚ ਨਿਰਤ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਭ ਅਮਲ ਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਗੈਰਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਇੱਕ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁶⁴

3.5.1.8. ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾਭਾਵਨਾ, ਦਇਆ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲ

ਇਹ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਖਾਲਕੂ ਨੂੰ ਖਲਕ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੁਰਾ ਸੋਰਣ ਨਾਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋੜਾਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਸਹੇੜਦਾ ਹੈ।¹⁶⁵ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਨੀ ਨੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਨ ਦੂਜੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਪਛਾਣਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਨਿੰਦਾ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁶⁶ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਸ ਨਾਨ ਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰੀ ਪਵੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਡਿਕਰ, ਝੋਰਾ, ਡਰ ਜਾਂ ਤੋਖਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਨ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਲੋਹਚਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਉਸਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਦਰ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸੇਵਾ ਤੇ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਵੱਸੀਆ ਉਸਰੇਗਾ।¹⁶⁷

3.5.1.9. ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ 'ਵਸੁਧੀਵ ਕੁਟੰਬਮ' ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇੱਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਇੱਕ

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਦੱਸਯ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਪਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਠੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਆਭਾਸੀ ਅਤੇ ਬਨਾਉਟੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧੋਖੇ, ਫਰੋਬ ਤੇ ਘਮੰਡ ਆਦਿ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕੰਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਅਤੇ ਕਪਟੀ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਰੱਬੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।
ਭਰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :-

ਅਵਨਿ ਅਨਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥¹⁶⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਭਾਰਤੀਪੁਣੇ ਦੇ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੱਖ ਨੌਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਨਈਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਜਨਸਾਧਾਕ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁶⁹

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਾਨੈਕਿਕ ਪਰਿਕਲਪਣਾ ਵਿੱਚ ਨੌਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਆਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਕਾਮਯ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਨੌਕ ਜਾਕੂਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਹੀ ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨੌਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਸਕਵੀ ਅਥਵਾ ਧਰਮ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੌਰ ਪਰਿਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਕਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਧਿਕ ਸਵਸਥ, ਨਿਰਭੈ ਤੇ ਕਾਮਯ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਸ਼ਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁷⁰ ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਮ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਧਾਰੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।¹⁷¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਫ਼, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ ।

3.5.2. ਗੁਰੂ ਅਥਵਾ ਅਧਿਆਪਕ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਗਰੂਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿੱਕਵੇਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਥਵਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਅਰਥ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁷² ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ-ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ, ਸੱਜਣ, ਕੰਠ, ਸ਼ੀਠਲ, ਮਾਧਉ, ਮੁਰਾਰੀ, ਨਰਹਰਿ, ਗੁਰਦੇਉ, ਨਾਰਾਇਣ, ਪੁਰਖੇਤਮ, ਸਾਰੰਗਪਾਠੀ, ਨਿਰੰਜਨ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਮਧੂਸੂਦਨ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ, ਰਘੁਨਾਥ, ਰੇਮਈਆ, ਮੀਤੁ, ਬਾਜੀਗਰ, ਮੁਨੰਦ, ਕਮਨਾਪਤੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਧਰਣੀਧਰ, ਗੁਸਾਈ, ਗੋਪਾਲ, ਬੰਦ, ਤੇ ਬਲਵਾਰੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਖੇਤਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ

ਦੀ ਚਰਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।¹⁷³
 ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ
 ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਰਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਰ੍ਹਿਣ ਕਰ ਚੁਕੀ ਉਸਦੀ
 ਆਤਮ ਜੋਤੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁷⁴

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਗਿਆਨੀ ਨੇ
 ਨਾਨਕੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਿਰਕਾਰਦਿਆ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ
 ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਮਰਮਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ
 ਸਿਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ੰਕਣ
 ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁷⁵ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਘਮੰਡੀ ਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ
 ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ,
 ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਸਾਨਿਵਾਰਕ, ਭਰਮਨਿਵਰਤਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸਤੰਭ,
 ਗਿਆਨਦੇਵਤਾ, ਸਿਮਰਨਦਾਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨਨਿੱਖਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਧਕ
 ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸੇਖ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷⁶

ਮਨੁੱਖੀ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਰੂ ਆਵੇਂਸ਼ਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ
 ਹੀ ਸਿਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ
 ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ
 ਪੁਰਸ਼ ਨਿਰਭੇਦ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ
 ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੋਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷⁷

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਅਧਿਆਪਕ
 ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਚਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼
 ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਲਪਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ
 ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਦੁਰਲਭ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਆਵੇਂਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ
 "ਸ਼ੇਰਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ" ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

3.5.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ

ਕਾਰਜਨ ਅਮ ਨੌਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਨਿਤਾੜੇ ਤੇ ਮਜ਼ਨੂਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਖੁਦ ਵਿਧੀਵਤ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੂਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੱਚ ਆਧਾਰਿਤ ਮਾਨਵ ਕਠਿਆਣ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਈ ਬਣੀ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਯਾਨੂੰ ਸੱਜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨ ਨਈ ਆਪ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਰਦੁਚੇਰ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਪੱਥਰ ਤੋਂ ਠੀ ਕੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪੱਥਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸਵੈਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਿਰਜੀਵੀ ਤੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਕ ਸਦੈਵੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਵੇਂਸ਼ਕ ਹੈ।

3.5.3.1. ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਕੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।¹⁷⁸ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੂਰਖਾਂ ਤੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਛੱਖ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਬਿਬੇਕ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਾਹਾ ਖੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਗਮਦਾ

ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਬਗੈਰ ਵੇਦਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।¹⁷⁹

3.5.3.2. ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਪਾਠ

ਸੰਗੀਤਮਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਨਤ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਹਿਰਦਾ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਗੋਤਾ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਰਮਾਉਂਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੂੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਾਵ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕੀ । ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤਗੀਤਾ ਦੀ ਪਾਠ ਪਰੰਪਰਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਢਲ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ੀ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ਨਾ ਹੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਬਦਲੀ । ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾਪਣ ਦਿਸਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਕੇ ਜਨਤਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਸ ਵੱਲ ਝੁਕੀ ।¹⁸⁰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਕਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਤੇ ਬਿਖ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਦਾ ਗਾਨ ਕਠਨ ਨਾਲ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਸਿਮਕਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅਸਿਨਕ ਸਦਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ 'ਇੱਕ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਕਨ ਤੇ ਪਾਠ ਨਿਰੋਲ ਦਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਿਮਕਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਪਟ ਤੇ ਮੰਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।¹⁸¹ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਫ਼ਾਹਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

3.5.3.3. ਨਿੱਤਨੇਮੇ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਯਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਮ ਤੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਜਾਂ ਰਸਮ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ 'ਏਕ ਘੜੀ ਜਾਂ ਆਧੀ ਘੜੀ' ਨਈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਤਨੇਮੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਮੀ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਹੀ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ " ਰਾਮ ਕੇ ਨਾਮੁ ਜਪਉ ਦਿਨ ਰਾਤੋ" ਅਤੇ "ਆਠ ਪਹਰ ਆਪਨਾ ਖਸਮੁ ਧਿਆਵਹੁ" ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁸² ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ।

3.5.3.4. ਸੋਖਿਕ ਵਿਧੀ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਇਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਕਾਵਿਕ ਨਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੇ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਸਨ।¹⁸³ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਖ ਨਈਂ ਸ਼ਾਵਨ ਔਖਰੀ ਅਤੇ ਬਿੱਤੀ ਨਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।¹⁸⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਨਸਾਧਾਕ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨਿਨਤਮ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਈਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ।

3.5.3.5. ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ

ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ

ਸ਼ਬਦ ਉਣ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ । ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ । ਧਨ ਦੋਨਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਾਰਸ ਨੂੰ ਅਣਭਿੱਠਾ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜੁਲਮ ਦਾ ਠਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ। ਅਸਫ਼ਾਹ ਭਗਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਭਗਤ ਧੰਨੇ ਦੁਆਰਾ ਠਾਕਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਭਾਗ ਠੁਕਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੱਕਿਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣਮੁਨਾਰਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬਪੱਖੀ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਹਨ ।

3.5.4. ਪਾਠਕ੍ਰਮ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਖਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ , ਨਿਰਮਾਣਿਤ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਖੇਡਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਮੂਹ ਆਨਾ-ਦੁਆਨਾ ਹੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਤੁਨਿਤ ਤੇ ਸਰਜ਼ਾਗੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁸⁵ ਇੱਕ ਉਤਮ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਆਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨੌਜਵਾਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਸੀਮਾਬੱਧ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸੁੱਤੀਸਧ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਨ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਪਾਚੀਨਣ, ਅੰਤਰਬੋਧ ਅਤੇ ਅਰੰਕਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਸਹਿਤ ਖੋਖਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।¹⁸⁶ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ "ਸੁਰੇ ਦਾ ਭਨਾ ਕਰਨ", "ਨਿਵਣਾ ਤੇ "ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਕਰਾਇ" ਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ " ਅਕਲਿ ਨਤੀਕੁ" ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਜਿਹੜੇ "ਕਾਲੇ ਨੇਖ" ਨਿਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ। ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ " ਅੰਤਰਿ ਮਲਿ ਨਿਰਮਲ" ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ " ਮਨ ਕਪਟੁ ਠ ਕੀਜੀਯ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਉਪਜਾਉਣ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ 'ਪਿੰਡੇ' ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ 'ਅਲਪਾਵਨੀ ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ " ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ" ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ "ਹਾਬੁ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮ" ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੈਰਵਮਈ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਥਾ ਦੇਵੇ ।

3.6. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਭਗਤਸ਼ਾਸਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਰਿ-
ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਮੂਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਨਿਡਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ

ਦੀ ਜੀਵਨ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਰਮਯੋਗੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਵਿਖਾਵਾ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸੀ। ਭਰਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਵਿੱਚ ਨੌਜ਼ੀਦਾ ਈਧਨ ਪਾ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਯਾਰਾ ਚੰਦ(ਡਾ.) ਇਨਫਨੂਅੰਸ ਆਫ ਇਸਲਾਮ ਆਨ ਇੰਡੀਅਨ ਕਲਚਰ, ਫਸਟ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰ. 6
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ(ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ. 4, ਪੰਨਾ-145, 1288, 1242.
3. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-1, ਪਉੜੀ 30, ਪੰਨਾ- 15.
4. ਮਨਸੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ- 97-98.
5. ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਗੋਸਵਾਮੀ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 22.
6. ਵੈਂਕਟ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.) , ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਕਾ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 91.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 662-63, 1242-43, 473.
8. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-1, ਪਉੜੀ 17-22, ਪੰਨਾ-9-11.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 722, 471, 1284, 467.
10. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-1, ਪਉੜੀ 19, ਪੰਨਾ-9 ਅਤੇ 13.
11. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ(ਡਾ.) ਟਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿੱਖਿਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ- 19-20.
12. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ(ਡਾ.) ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 29.
13. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰਨਾ-548.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 356.
15. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਭਗਤੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, -ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ- 8.
16. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੇ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ- 11.
17. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨਾ- 290.
18. ਮਨਸੋਹਨ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ-499.
19. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-902.
20. ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਸਕੰਧ-3, ਅਧਿਆਇ 25, ਸ਼ਲੋਕ 32-33.

21. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ(ਸੰਪ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ:3, ਪੰਨਾ-66, 28.
22. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟ੍ਰਿਵੇਦੀ(ਡਾ.) ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ- 142.
23. ਧਰਮਪਾਠ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) (ਸੰਪ.) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ- 7.
24. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ- 187.
25. ਐਨਥਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ, ਵੋਲਿਯੂਮ-2, ਪੰਨਾ- 539.
26. ਨਾਰਦਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ, 4-5.
27. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੇਦੀ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ- 4.
28. ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, ਸਕੰਧ 7, ਅਧਿਆਇ 5, ਸ਼ਲੋਕ 23-24.
29. ਸਲਕਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) (ਸੰਪ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ
ਪੰਨਾ- 185, 188.
30. ਉਦੀ, ਪੰਨਾ- 19.
31. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ- 17-18.
32. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੇਦੀ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ- 98-99.
33. ਸੁਸਮਿਤਾ ਪਾਂਡੇ, ਬਰਥ ਆਫ ਭਗਤੀ ਇੰਨ ਇੰਡੀਅਨ ਰਿਲੀਜਨਜ਼ ਐਂਡ ਆਰਟ, ਪੰਨਾ-1.
34. ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, 7.16, 7.17, 7.18.
35. ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 901.
36. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-62.
37. ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਰੋਸਵਾਮੀ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਾਵਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 10.
38. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ.3 ਪੰਨਾ- 1129, ਮ.5, ਪੰਨਾ- 816.
39. ਅਕਾਲੀ ਕੋਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ-ਭੂਮਿਕਾ(ਸ)
40. ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਦਾ 'ਅਜੂਨੀ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਮਾਰਚ, 96, ਵਿਚ ਲੇਖ ਪੰਨਾ-48.

41. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ- 39.
42. ਕਾਲੀ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਰਕ-ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 436.
43. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੀਰ ਕੋਰ(ਸੰਪ.) ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ, ਪੰਨਾ- 11.
44. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਸੰਪ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰਨਾ-270.
45. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ(ਸੰਪ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ-264.
46. ਮਨਸੋਹਨ ਸਹਿਗਲ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਇੱਕ ਸੰਭਾਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ- 33.
47. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ(ਸੰਪ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ-526
48. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਫਰੇਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 488, 794, 1377-1384.
49. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 525-26, 695.
50. ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 345, 485, 486, 525, 656-57, 692-94, 718, 727, 857-58, 873-75, 972-73, 988, 1105, 1163-67, 1195-96, 1252-53, 1292-93, 1318, 1350-51.
51. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1195.
52. -ਉਗੀ- ਭਗਤ ਸਯਨਾ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 858.
53. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 93, 974, 1351.
54. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 93, 345-46, 486-87, 525, 657-59, 694, 710, 793-94, 858, 875, 973-74, 1106, 1124, 1167, 1196, 1293, 1377.
55. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਕਸ਼ੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 91-92, 323-45, 475-85, 524-25, 654-56, 691-92, 727, 792-93, 855-57, 870-73, 968-72, 1102-05, 1123, 1157-62, 1193-96, 1251-53, 1349-50, 1364-77.
56. -ਉਗੀ-, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 487, 488, 695.

57. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 695.
58. ਇਹੀ-, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ, ਪੰਨਾ-695.
59. ਇਹੀ- ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1253.
60. ਇਹੀ-, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1253.
61. ਇਹੀ- ਭਗਤ ਭੋਖਣ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 659.
62. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-10, ਪੰਨਾ-107.
63. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ-330, 846, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰ. 1106
ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ, ਪੰਨਾ-487-88.
64. ਇਹੀ-, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1192.
65. ਡੀ. ਸੀ. ਰਾਇ(ਸੰਪਾ.) ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ- 51-52.
66. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, (ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰ-ਪਹਿਲਾ, ਪੰ. 386-88.
67. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪੰਨਾ-108.
68. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1192.
69. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-11, ਪੰਨਾ-107 .
70. ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-218.
71. ਨਿਯੋਕਾਤ ਮਿਰਜਕਰ(ਡਾ.) ਸਭੇ ਘਟੁ ਰਾਮੁ ਬੋਲੈ, ਪੰਨਾ 43.
72. ਬੇਜੋ ਦਰਪਣ, ਜਨਵਰੀ 1995, ਪੰਨਾ-43.
73. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰ. 549.
74. ਭਾਈ ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 1036.
75. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-15, ਪੰਨਾ-
76. ਸੰਤ ਨਾਭਾ ਜੀ, ਭਗਤਮਾਲ, ਮੂਲਛੰਦ ।
77. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ(ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਰ-ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ- 110.
78. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ(ਭਗਤ ਸਾਈ ਭਾਰ), ਪੰ. 22.

79. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੈਣੂ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 635.
80. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ-98.
81. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭੱਟ ਕਲ, ਪੰਨਾ-1390.
82. ਕਾਸੀ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-14, ਪੰਨਾ-
83. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.(ਸੰਪਾ.)) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ- 227.
84. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-17, ਪੰਨਾ-110
85. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ:5, ਪੰਨਾ- 1192, 487-88.
86. ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ ਕੈਠ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ(ਪ੍ਰੋ.ਐਚ.ਡੀ.ਬੀਸਿਸ)
ਪੰਨਾ- 336.
87. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰਨਾ-523.
88. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ- 230.
89. ਸਿਹੋ- ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ- 135.
90. ਗਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਕਾਧੀਰ, ਪੰਨਾ- 348.
91. ਆਚਾਰਯ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-69.
92. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ.5, ਪੰਨਾ- 1192, 1207.
93. ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ-178.
94. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜਨਵਰੀ 1995, ਵਿਚ ਲੇਖ ਪੰ39.
95. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-222.
96. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ:5, ਪੰਨਾ- 1192.
97. ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 177.
98. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-13, ਪੰਨਾ-108.
99. ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ- 282.

100. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਵਾਰ-10, ਪਉੜੀ-16, ਪੰਨਾ-
101. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ- 284.
102. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਨੰਬਰ-1, ਪੰਨਾ- 7.
103. ਗਣਪਤਿ ਚੰਦ ਗੁਪਤ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਟਾ ਵੈਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਥਮ-ਖੰਡ,
ਪੰਨਾ- 182.
104. ਪ੍ਰੇਮਸ਼ੰਕਰ, ਭਕਤੀ ਟਾਵਯ ਟਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ- 135.
105. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ- 207.
106. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1351.
107. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1195.
108. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 871.
109. -ਉਹੀ-, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 346, 875.
110. -ਉਹੀ-, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 695.
111. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 488.
112. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 526.
113. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਭੋਖਣ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 659.
114. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ-14.
115. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰ.63.
116. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-112.
117. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ,
ਪੰਨਾ- 2.
118. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.), ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ-97.
119. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ(ਪੰ.ਐਚ.ਡੀ.ਬੀ.ਬੀ.ਥੀਸਿਸ),
ਪੰਨਾ- 259.
120. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ- 209-10.

121. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ , ਪੰਨਾ-344-45, ਭਗਤ ਪੰਨਾ ਜੀ ਪੰ.487,
ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1253.
122. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਨਾ-487,988, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਪੰ.695.
123. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.), ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ- 13.
124. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 1380,1383.
125. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 481,482,1350.
126. ਮਨਸੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀਯਾਰਾ, ਪੰਨਾ-58.
127. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ-486,693,1351.
128. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ-480,481,482,857.
129. -ਉਹੀ-, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 486.
130. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਨਾ- 93, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ- 331-32.
131. ਮਨਸੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀਯਾਰਾ, ਪੰਨਾ-74.
132. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮ:1, ਪੰਨਾ- 1010.
133. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 332,326,327,335.
134. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 875,1167,345.
135. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ- 657,857-58,988,1105.
136. ਮਨਸੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ-333.
137. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ(ਸੰਪਾ.) ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਸੋਗੋਲ-ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ-61
138. ਪਰਬਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ-ਚੌਥ, ਪੰਨਾ-103.
139. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭੋਖਣ ਸੋਰਠਿ ਪੰ. 659, ਕਬੀਰ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰ.691,
ਜੀਵੇ ਪੰ.526, ਫਗੋਦ ਸ਼ਲੋਕ 71, ਪੰ. , ਕਬੀਰ
ਕਉੜੀ ਵਾਰ ਪੰ. 344, ਧਨਾਸਰੀ 692,971, ਕਬੀਰ
ਰਾਮਕਨੀ ਪੰਨਾ-969, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਪੰ.1292-93.

ਰਵਿਦਾਸ ਪਉੜੀ 346, ਰਾਗ ਆਸਾ 486, ਸੈਣ ਧਨਾਸਰੀ, 695, ਭਗਤ
 ਧੰਨਾ ਧਨਾਸਰੀ 695, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪੰਨਾ-1195, ਰਵਿਦਾਸ ਆਸਾ
 486, ਭਗਤ ਸੈਣੀ ਪੰਨਾ-93, ਕਬੀਰ ਸੋਰਠਿ ਪੰ. 656, ਕਬੀਰ ਫਾਮਕਲੀ
 ਪੰ. 969, ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 60 ਪੰ. 1381, ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 61 ਪੰ.
 ਰਵਿਦਾਸ ਸੋਰਠਿ ਪੰਨਾ- 659.

140. ਮਨਸੋਹਨ ਸਹਿਗਲ(ਫ਼.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ. 508.
141. ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਗੋਸਵਾਮੀ(ਫ਼.), ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆ, ਪੰਨਾ-46.
142. ਬਨਕਾਰ ਸਿੰਘ(ਫ਼.)(ਸੰਪਾ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਦੂਜਾ
 ਸੰਸਕਰਨ, ਪੰਨਾ- 113.
143. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ(ਸੰਪਾ.) ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਸੀਰੀਜ਼-ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ-50.
144. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ-49-50.
145. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ(ਸੰਪਾ.) ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਸੀਰੀਜ਼-ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ-51 .
146. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ
 ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, (ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਬੀਸਿਸ), ਪੰਨਾ-31.
147. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਰੇਵਾਲ(ਫ਼.) (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰ.522.
148. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 1293, 345.
149. ਰਿੱਰਵੇਦ, ਮੰਡਲ-10, ਸੁਕਤ 90, ਮੰਤ੍ਰ-12.
150. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ- 324, 483, 1350.
151. ਉਹੀ-, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 112, 858, 818.
152. ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ੀਰ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਕਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ- 142.
153. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 19, ਪੰਨਾ- 1377, ਸਲੋਕ-42,
 ਭਗਤ ਤਿਲੋਚਨ ਪੰਨਾ-525, ਕਬੀਰ ਪੰ. 345, 480, 1102.
154. ਮਨਸੋਹਨ ਸਹਿਗਲ(ਫ਼.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ.598.
155. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ(ਸੰਪਾ.), ਸੱਚਖੰਡ ਪੱਤਰ ਨਵੰਬਰ, 1996, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰ. 14-15.

156. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 324, 483, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ
ਪੰਨਾ- 858.
157. ਮੈਕਨਿਊਡ ਡਬਲਯੂ ਐਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 230.
158. -ਉਹੀ-, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਵੰਬਰ, 1966 ਵਿੱਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਸਾਹਗੀ(ਡਾ.) ਦਾ ਲੇਖ
"ਸੰਤ ਮਤ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥ, ਪੰਨਾ- 186.
159. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ-973, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪੰਨਾ-525,
ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 324, 331, 332, 479, 483, 1102, 1349,
1377, ਬੋਲੀ ਪੰਨਾ- 1351.
160. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ-49-52.
161. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਪੰ 488, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰ 1166,
ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਪੰਨਾ- 1253.
162. -ਉਹੀ-, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਲੋਕ 213, ਪੰਨਾ-1376, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰ 485.
163. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 342, 656, 1253, 1377, ਭਗਤ
ਬੋਲੀ ਪੰ 93, ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 29, 46.
164. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ(ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰ 524.
165. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 75, 78, 127, 129, 130 ਪੰ 1383-84.
166. -ਉਹੀ- ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ- 1123, 1350, 1372, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰ 658,
793, 875, 710.
167. ਬਨਕਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਐਂਕ, ਪੰਨਾ-216.
168. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ- 1349.
169. ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਐਂਡ ਸਮਾਜ, ਪੰਨਾ-551.
170. ਮੈਥਲੀ ਪ੍ਰਯਾਦ ਭਾਰਦੁਆਜ, ਮੌਧਯਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਯ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-77.
171. ਮੁਹੰਮਦ ਹਦਾਯਤੁੱਲਾ, ਕਬੀਰ- ਦ ਅਪੋਸਟਲ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨਿਟੀ, ਪੰਨਾ- 13.
172. ਆਸ਼ੀ ਫਿਲਿਪ, ਮਾਡਰਨ ਟਰੈਂਡਜ਼ ਆਫ ਹਿੰਦੂਇਜ਼ਮ, ਪੰ 78.

173. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿਹਿਗਨ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ,
ਪੰਨਾ- 121.
174. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ- 57.
175. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ- 1102, 1160.
176. ਦਿਹੀ- ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰ 1166, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪੰ 1195, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 334,
476, ਭਗਤ ਭੋਖਣ, ਪੰਨਾ- 659.
177. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ- 331, 340, 480, ਭਗਤ ਰਵਿ ਦਾਸ
ਪੰਨਾ- 875, 974.
178. ਕਿੱਲਵੇਦ ਮੰਡਲ 10, ਸੁਕਤ 191, ਮੰਤ੍ਰ 2, 3, 4; ਅਥਰਵਵੇਦ, ਕਾਂਡ-6, ਸੁਕਤ 64,
ਮੰਤ੍ਰ 1, 2, 3.
179. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 870, 481, 343, 324, 965,
ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰ 694, 487, ਭਗਤ ਪੰਨਾ ਪੰ 487,
ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਪੰਨਾ- 1253.
180. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿਹਿਗਨ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ-385.
181. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ-971, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰ 874,
ਭਗਤ ਭੋਖਣ ਪੰ 659, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 1350, 655,
656.
182. ਦਿਹੀ- ਭਗਤ ਫਗੋਦ ਸਲੋਕ 30, 70, 71 ਪੰਨਾ-1379, 1381, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 1377,
478, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰ-485.
183. ਐਫ. ਐ. ਕੇਸ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਐਸੋਟ ਐਂਡ ਨੋਟਰ ਟਾਈਮਜ਼, ਪੰਨਾ-106, 142 .
184. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ- 340-44.
185. ਸੈਰੀਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮੀਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ, 1952-53, ਪੰਨਾ-85.
186. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਪੰ 340, 476, 477, 1350.

ਅਧਿਆਇ ਚੋੜ
=====

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਤੇ ਤੇਜੋਸਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਵਸ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਮਨਤਮ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਉਪਜ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਨਹਿੰ ਸੰਨ 1834 ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਸਪੰਦਨ ਸਿੱਧਾਂਤ (Theory of downward filtration) ਨੇ ਰੱਖੀ। ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਖਰਬੇਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੁੱਠ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਸੂਰਪੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅਨਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਗੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਪੂਰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਕਫ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਹੜਾ ਚੰਗੇ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਰੁਚੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਵੇ ।¹

ਸੰਨ 1854 ਵਿੱਚ ਚਾਰਲਸ ਵੁੱਡਜ਼ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਗੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੈਕਰੇ ਨੈਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੁਰਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਤੁਕਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਕਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ।

4.1. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ

ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਤੀਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਭਰਤ ਜਨਾ

ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਰਸ਼ੀਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਇਸੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਨੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

4.1.1. ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ

ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ।

4.1.1.1. ਪਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨਖਸ਼

ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਸਰਬਕਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਅਟੱਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿੰਨ ਕਿੰਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਕਿੰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਰਬਸਮਰੱਥ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੋਜੂਦ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ ।

ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਥਾਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਲਾਚਾਰ, ਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਨੀਚ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਮੁੱਲੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੋਤ ਪਰਮ ਆਤਮਾ

ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀਵਾਰ ਸੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਸਥੂਲ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਛੁਹ ਤੇ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ-ਪੂਰਨ ਸੋਚ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਬੰਧਨ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇੱਕ ਸੀਮਿਤ ਤੇ ਨਾਚਾਰ ਮੰਦਭਾਗੇ ਜੀਵ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੇਵ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਵਾ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹਉਮੈ ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਉਮੈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਸਦੀ ਆਕਾਸ਼ੀ ਸੋਮਾਸ਼ਯਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲੀ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।²

ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨਿਘਾਰ ਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਦੂਜ਼ਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਸਿਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਦੀਆਂ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਕ੍ਰਿਨਤਾਵਾਂ ਸਦਾ ਨਈਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਪੁਨਰਮਿਲਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੈਰੀ ਆਵੇਂਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਮਨੋਵੈਗਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਮਨ ਨਾਨਸਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ੰਤਕਨ ਰਖਦਿਆਂ ਉੱਚਤਮ ਇਨਸਾਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੀਤ੍ਰਪਤੀ ਨਈਂ ਸਾਧਨ

ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਰੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਕਾਇ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ ਹੀ ਆਤਮ-ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

4.1.1.2. ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਖਸ਼

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸੁੱਭਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸਰਸੋਦ ਦਾ ਭਲਾ ਜਿਹੀਆਂ ਉੱਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। " ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ , ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਰੁਚੀਆਂ, ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅਕਤ ਵਰਤਾਉ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੁਣ ਨੂੰ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।"³ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੋਂਪਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿਕਸੁਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਜਾਏ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖ ਦਸ ਰੁਝਾ ਵਧੀਕ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਹਿਰਦਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਉਸ ਉੱਚਤਮ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ । ਹਿਰਦਾ , ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਤਰਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਰਾਸ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹਿਰਦੇ ਜਾਗੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਚਿਆਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਨ ਦੀ ਅਚਲਚੇਤ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਜਾਗੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਆਤਮਿਕ ਤਰਤੀਸ ਅਤੇ ਆਦਰਾਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਭਾਵ ਸੁੱਭ ਕਾਰਜ, ਭਗਤੀਯੋਗ, ਰਾਜਯੋਗ ਤੇ ਜਨਯੋਗ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉਚਿਆਈ, ਸਵੈਪੁਕਤਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਨਈਂ ਅਨਿਵਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਨੀਂਦਰੂਸਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ " ਉਠੇ, ਜਾਗੇ ਤੇ ਲਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੌਰ ਰੁਕੇ ਮੌਤ" ਦਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।⁶ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜੀਵਨ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਟ ਭਕਨ ਨਈਂ ਸਮਾਜਿਕ ਲੁੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ।

4.1.1.3. ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਚਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਲਖਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਦੋਵੀ ਜੋਤ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਲਖਸ਼ ਅੰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷

ਨਿਰੰਤਰ ਅਕਿਆਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਚਿਤਮ ਨਖਸ਼, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਸਰਵੋਤਮ ਨਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਇਸਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਬਗੈਰ ਅਰਥਹੀਨ ਤੇ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਨਖਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੇਵਲ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਰਕ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸਿਆ ਗਿਆਨ ਸਾਪੇਖਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਭਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ, ਪਰਮਤੱਤ ਦਾ ਯੁੱਦਲ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸਵੈਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਗਿਆਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਅਥਵਾ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ-ਉਸਾਰੀ ਨਈਂ ਭੌਤਿਕੀ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸੋਜੂਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤੀ ਜਾਂ ਸੁਮੇਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ ਫੁਰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਈਂ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

4.1.1.4. ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਕਾਵੋਂ ਸ਼ੁਰਮ ਰਿਆਨ ਜਾਂ ਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਤਮਿਕ ਕਵਚ ਰੂਪੀ ਸਮੂਹ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਨਈਂ ਸਰੀਰ ਧਾਕ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਮਿਲਨ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਵੀ ਭੈਤਿਕ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਬਗੈਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਈਂ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਲਵਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਨਾਨੋਂ ਫੁਟਵਾਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਹਨ।

4.1.1.5. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੀਰਘ ਨਖਸ਼ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ ਨਈਂ ਭੈਤਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ੍ਰੀਰਮੰਢ ਤੇ ਰੂਹਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸੱਚ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਅੱਕਤਿਤ੍ਵ ਉਸਾਰੀ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉਚਿਆਈ ਇੱਕ ਹੀ ਸੱਚ ਦੇ ਸਹਿਸੰਬੰਧਿਕ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਾਨੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਾਯੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁸

4.1.1.5. ਮਾਨਵੀ ਸੇਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸੱਚ ਦੀ ਸੇਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਅਪ੍ਰਗਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿਹਰੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪੂਜਣਯੋਗ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੰਦਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਸ਼ਵਾਸਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਾਜਮਾਨ ਵੇਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੂਰਬਕ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ।⁹

ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕਰੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਸਮੂਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਕਿੰਨੀ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇਗੀ ? ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਗਿਆ।¹⁰

4.1.1.7. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ। ਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਤ ਜਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਈਏ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਈ ਜਾਈਏ ਪਰੰਤੂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਹੰਢਾਏ ਸਰੀਰ ਸਿਸਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ।¹¹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਚਿੰਸ਼ਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਸਵੈਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ।

4.1.1.8. ਅਧਿਆਪਕ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਠ ਆਚਾਰਕ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਜ ਲਾਭ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸੂਝ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਠੋਸ ਕੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਵੇ ।¹²

4.1.2. ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਧੂਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਉ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਆਨ ਕਰੀਏ । ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਪਸਾਰੀ ਸੀ ।

4.1.2.1. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸਦਾ ਠਖਸ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਧਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ-ਯੋਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਠੇਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਿਤਾ, ਦੇਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਉ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਤਮਾ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰਾ ਸੁਣ ਰਹੇ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਤੇ ਅੰਤ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਨਿਰੰਤਰ ਅਜ਼ਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਖੇਤਰ ਹਨ।¹³

ਟੈਗੋਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਠੋਭ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਣ, ਸੱਚ ਤੇ ਪਰੇ ਸੇਵਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਿਸ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਧਨ-ਦੇਨਤ ਨਾਲ ਭਲ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਿਹ ਪਾੜਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਚਮਕੀਲੀ ਦਲਦਲ ਖੱਲੇ ਛੁਪਿਆ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਆਭਾਸੀ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕਨਿਆਣ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਇੱਕ ਵਫ਼ੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਕਾਸ਼ੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪਿੱਛੇ ਨੜਖੜਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਉਪਜਿਆ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾਨ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਆਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਲਣ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਟੋਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਈਂ ਸਵੈ ਦੀ ਨਕਾਰਤਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਰਸਵਿਆਪੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕੰਨਿਆਣ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਨਸਰੂਪ ਉਹ ਪੂਰੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਨਹੀਂ। ਚੰਗਿਆਈ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨਈਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਧੀ ਨਈਂ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਅਜ਼ੀਜ਼ੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁵

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਟੋਰ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਗੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸੈਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਉ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਪਿਆਰ ਦੀ ਚਨਤ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ)।¹⁶

4.1.2.2. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼

ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੋਰ ਜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਵੇਂਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਣਗੋਲਿਆ । ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਾਰਕੀ ਸ਼ਾਇਲੀ ਸੀ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਪਰਮ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋਵੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨਵੇਂਕਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੰਡਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅੱਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਦੈਵੀ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਧਾਰਕੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।¹⁷

ਟੌਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਨਾਨੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜਿਰਾਫ਼ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰ ਬਾਕੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਮੀਨਾਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਮਾਨਯ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਕੰਠ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੌਰ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

ਟੌਰ ਆਦਰਸ਼ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਆਸ਼ਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਚਤਮ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਣ । ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਬੌਧਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਰਗਰ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਟੌਰ ਨੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਲਬਧੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਧਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।¹⁸ ਟੌਰ ਜੀ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ , ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਵੈਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ , ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਨਿਆਣ ਲਈ ਘੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ।¹⁹

ਦਿਹ ਪਰਤੰਤਰਤਾ, ਯੰਤਰਿਕਤਾ, ਤਰਕਹੀਨਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਵੈਰਵਿਰੋਧ, ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਤੇ ਨਿਖੇੜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਜੀਵਤਾ, ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ, ਗਿਆਨ, ਸੂਝ, ਹਮਦਰਦੀ, ਉਦਾਰਦਿਲੀ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਨਿਆਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਖਦਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਮੱਤ ਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ ਇੱਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਿਸ ਸਰਬਾਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਫ਼ਰਤਾ ਨਈਂ ਟੈਰੀਰ ਜੀ ਨੇ ਤੇਈ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅਣਬੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।²⁰

4.1.2.3. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ

ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਨਵੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਤੁੰਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਵਿਨੋਖਣ ਨਹਿਜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²¹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭਵਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਏ ਨਗਾ ਕੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.1.2.4. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ

ਟੈਗੋਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਭਿਨਾਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਅਨੰਤ ਨੈਚਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੈਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਤੇ ਸ਼ਨੇਹ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²² ਟੌਰ ਪੂਜਾ ਨਈ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਬਾਹਰੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਨੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਦੇ ਸੰਕਮ ਭਾਵ ਆਸਰਮ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।²³

4.1.2.5. ਯਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਕੋਈ ਆਸਿਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਤਰਨ ਸਕੂਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਪਰਾਹਿਕ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਮਾਂਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਦੁਰੁਤਾਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨੋੜਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਦਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਟੌਰ ਨਈ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿੱਥਿਆ ਹੈ। ਟੌਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨਸਿਕਰਤਾ ਰਹਿਤ 'ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਰਮ' ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ।

4.1.3. ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਘੋਸ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੋਖਿਆ ਹੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।²⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਨਾਲੀ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਭਾਰਤਵਰਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ।

4.1.3.1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ

ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਰਾਕ੍ਰੇਤਿਕੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਤੀਆਂ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਤੇ

ਅਵਿਵਾਜ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ, ਭੋਜਨ, ਜਣਨਕਿਰਿਆ, ਬਾਏਲ ਅਤੇ ਨੀਂਦਰੂਸਤ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।²⁵

ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਮਾਦੇ ਭਾਵ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਰੂਹ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਨੀਂਦਰੂਸਤ ਹਨ। ਕ੍ਰਮਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਦਵੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਯਾਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਧੀਮੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪੀ ਆਰੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੱਤਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬੇਧਿਕਤਾ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਕਾਰ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਪੁਲਾਘ ਮਾਨਸਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦਸ਼ਾਉ ਅਧੀਨ ਪੁੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪਰਮ ਉੱਤਮ ਮਨ ਹੋਵੇਗਾ।²⁶

4.1.3.2. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼

ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਵੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਾਏ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸਚਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤਾਏ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਗੱਠ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਰਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ, ਆਵਾਜ਼, ਸੁਆਦ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼ ਤੇ ਮਨ ਆਦਿ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੰਝੀਆਂ ਤੇ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਦਰੁਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਠ ਕਰਨ ਵਿੱਚ

ਸਰਾਸਿਕ ਸਣਦੀ ਹੈ।²⁷ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਜੀਵਿਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਵਿਅਕਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ੋਭ ਪਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਕਠਿਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ।²⁸

ਅਰਵਿੰਦੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਕਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰਕਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਨੂਠੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਾਣਨ ਤੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਰਚਮਿਚ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਸਟੇ ਫਵਚ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਭੋਤਿਕ ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰਤਾ ਲਈ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਵਾਹਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਨਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰਲਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਧਿਆਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਠੋਸ ਅਨੁਭਵ ਬਖਸ਼ੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਖਲੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ । ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੂ ਜੀ ਅਧਿਭੋਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ

ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚ-ਅਨੁਕੂਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਿਜਾ ਕੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਨੀਨ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਝਾਕਦੇ ਅਗਵਾਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਿਚਾਲਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਯੁਕਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇਗਾ ।

4.1.3.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ

ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਜਾਹਨ ਦਵੇ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਾਧਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਕੂਲੀ ਨਕਸ਼ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧੌਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਸਿੱਖਣਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉਕਮਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ, ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਹੈ ।²⁹ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸਨਾਹ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਮਨ-ਸ਼ਾਪ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਜ਼ੁਲਮ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਦੇਣਾ ਵੀ ਅਲਰਥ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੀ ਇਸਦੀ ਉਪਯੁਕਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇ ।

4.1.3.4. ਅਧਿਆਪਕ

ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਅਧਿਆਪਕ, ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ ਜਾਂ ਸੁਆਮੀ

ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਰਰਦਰਸ਼ਰ ਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉ ਦੇਣਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮੜਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਐਜਾਰਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸੱਚੇ ਨੂੰ ਖੁਦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ।³⁰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅੰਦਰ ਸਜੁਦ ਮਨ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸੋਝੀ ਅਰਥਾਤ ਫੁਕਣੇ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਗਸਾਉ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਕਾਸੀਆਂ, ਚੰਚਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਲੋਪਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ।³¹

4.1.3.5. ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰਕ, ਜੀਵਨਮਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਆਧਾਰੀ, ਮਾਨਸਿਕ, ਮਨੋਬਲੀ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਉਸਾਰ ਕੇ ਇਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਖਸ਼ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੂਪਤਰਨ ਕੀਤੇ ਬਰੀਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਦੈਵੀ ਸਰੀਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ , ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ , ਰੁਚੀਆਂ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੀਤ੍ਰਤ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ।

ਰਿਆਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਸੰਪੰਨ ਵਿਵੇਕ, ਸੱਚ ਦੀ ਅੰਤਰਾਤਮਿਕ ਸੋਝੀ ਤੇ ਰਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੋਝੀ ਆਦਿ ਕਾਰਜ-ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੜਾਉ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਨੇਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਵੈ-ਅਨੁਕੂਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਨੀਠ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ।

4.1.3.6. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਰਥਗੀਨ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਆਤਮਿਕ ਸਵੈ-ਸਿਖਣਾਈ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਗੀ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਈਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਈਂ ਜੋਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਨਈਂ ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ । ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੁ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤੇ ਬਣਾਉਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦਾਹਰਨ, ਦੈਨਿਕ ਸੰਵਾਦ, ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਪਾਠ, ਸੁਭ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਸਰਵੋਤਮ ਤੇ ਉਚਿਤ ਹਨ ।³²

4.1.4. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਦੁਰਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਜਾਂ ਬੌਸਰ ਸਿੱਖਿਆ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ।

4.1.4.1. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਖਸ਼

ਪੁਰਾਤਮ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਤੇ ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਨੱਗਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਤਨਾਸ਼, ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਮਲ ਤੇ ਜੀਵ-ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੀ ਆਚਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬਲ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਗਿਆਨ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਵਿਦਵੱਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਲ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।³³

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਧਰਮਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਰਹਿਤ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਤਵਾਰ ਰਹਿਤ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਭਟਕਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀਵਨ ਬਤੌਰ ਕਲ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਲਬਧੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸਵੈ ਨਿਬੰਧਨ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਵੀ ਰੁਜ਼ਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ, ਇਨਸਾਫ, ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਭਾਰੂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ।³⁴

4.1.4.2. ਸਿੱਖਿਆ ਨਖਸ਼

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੈ ਅਨੁਭੂਤੀ,

ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬਾੰਗੀ ਸਰਵਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਖਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਕਲਨ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਇਕਸੁਰ ਵਿਕਾਸ, ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ : - ਮੁਫਤ ਤੇ ਨਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਨਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਵੈ ਆਸ਼ਰਿਤ ਤੇ ਸਵੈ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੀ ਤੇ ਅਰਿੰਸਾ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, " ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੁਆਲੇ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰਨੀਆਂ ਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵੱਲ ਅਧਿਕਤਮ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਵਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਇਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।"³⁵

4.1.4.3. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਵਾ. ਜਨਾਰਿਕ ਹੁਸੈਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਸੱਚ, ਇਨਸਾਫ਼, ਸਹਿਕਾਰਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਨ ਰੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਰਿੰਸਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸ਼ੇਈਮਾਨੀ ਉਤੇ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਪਾਠ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।³⁶

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਸੱਚ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੁਭ ਰੁਣ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।³⁷

4.1.5. ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਅਨੁਰੂਪਤਾ

ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰਿਕ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕ੍ਰਮਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪਤਿਭਾਸ਼ਾਣੀ, ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ, ਸਦਕੁਣ ਸੰਪੰਨ, ਸੱਚੇ, ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਨਿਕਟ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੀ ਲਗਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸਵੈਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪਰਮ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨੈੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਦੇ ਮਾਨਵ ਕਨਿਆਣਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਕਿ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਆਭਾਸੀ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪਰਛਾਇਆ ਕਾਰਨ ਹੈ।

4.1.6. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਉਪਰੋਕਤ ਚੋਣਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਅਨੰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਕ੍ਰਮ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸੁਦਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੰਜੁਦ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਮੁੱਕ ਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਤਨਾਸ਼ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ, ਸੱਚ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਤੇ ਪਰਕਰਮੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਸਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਉਪਰਾਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

4.2. ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਵਸਥਾ

4.2.1. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਉੱਪਜਾਏ ਸਿੱਖਿਆਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣਾ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗੀਰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਖੇਤਰੀਵਾਦ, ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਕੋਟਕਵਾਦ ਕਾਰਨ ਟਕਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਬਕ

ਜੀਵਨ ਸਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਵਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਗੀਤਕ ਤੋਂ ਕੋਰਾਂ ਦੂਰ ਹਾਂ।³⁸

ਭਾਰਤ ਨੂੰ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ, ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ (1948), ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1952-53) ਤੇ ਕੋਠਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1964-66) ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (1968) ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਜੁਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (1986) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਆਚਾਰਯ ਰਾਮਾ ਮੂਰਤੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1990 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਤੋਸ਼, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧੋਗਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਘਨ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।³⁹ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸੁਆਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲੇਖਾਪਾਉ ਪਦਾਰਥਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ।⁴⁰ ਇੱਕ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਤੇ ਨਾਭਕਾਰੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਸੀ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਸਮਸੁਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਸੀ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਆਖਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।⁴¹

4.2.2. ਕਾਰਨ

ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਈਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਕਲਪਣਾਵਾਂ ਤੇ ਨਖਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਪਰਤੀਤਰ ਤੇ ਯੰਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਕਾਮੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰਕੇ

ਸਿਸਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਈ ਕੋਈ ਸੁਹਿਰਦ ਉਪਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।⁴²

ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਧੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਆਤਮਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਫ਼ਾਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਉੱਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ।⁴³

ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਜੋਕੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਨਈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਨਈ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨਤਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਏ ਭਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।⁴⁴ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਸਥ ਤੇ ਸਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਠਾ ਨਾਲ ਨੀਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸੋਜਮੇਨਾ ਤੇ ਆਪਹੁਦਗੀਆਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤਾਨ ਕੀਤੇ ਸਰੀਰ ਹੀ ਰੁਮਰਾਹ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।⁴⁵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਪਜਾਉਣੀਆਂ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ।⁴⁶

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਨਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਧਿਐਨ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਈ ਅਥਾਹ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਨੇਸ਼ਾ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਧਰਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ । ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਰਨੈਸਟ ਰੁਦਰਫੋਰਡ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਵਾਵਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਗਾ ਨਵੇਗਾ ।

ਉਹ ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਬੁੱਝ ਨਵੇਂਗਾ । ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਾਹ ਵੀ ਪਾ ਨੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਬੁਝਾਰਤ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਸਕਦਾ ਉਹ ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ । ਵਿਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਨਈਂ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮਾਨਵਤਾ ਨਈਂ ਨਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਿਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਣਗੋਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਆਉ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਕਤੀ ਵੱਲ ਵਧਾਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀਏ ਕਿ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਇਆ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਯੰਤਰ ਦੋਲਤ ਧੂੜ ਤੇ ਭਸਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁴⁷ ਇਸ ਨਈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।⁴⁸

4.2.3. ਸਮਾਧਾਨ

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਨਈਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

4.2.3.1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਮਿਲਨ

ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ ।

ਇੱਕ ਮਤ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੋੜੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ

ਰਹਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਧਾਰਮਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਨ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨਈਂ ਅਨੁਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਕੰਭੀਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਘੇਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਵਿਤਰੇਕਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਸਵਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਘਟੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਚਾਲਨਕ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।⁴⁹ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਨਈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਘਰ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਈਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪਦਾਰਥਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।⁵⁰ ਬਰੈਂਡੀ ਦਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।⁵¹

ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਬੜਾ ਇਸਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ , ਰਬੀਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੁ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਝਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ (1948) ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚੇਤਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭੜਕੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਔਡਰੇ ਔਡਰੇ ਪੰਥਾਂ ਤੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਜੇ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਰਸਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ

ਆਤਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ⁵²

ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਿੱਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੁੰਝਾ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਠਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅਧਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈਵੇਗੀ । ਇਸ ਨਾਲ ਧਿਰਤਮੰਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ । ⁵³

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਸਹਿਜ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਮਰ ਭਰ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ੱਟੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਕਨ ਉਪਰੰਤ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਕੰਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ⁵⁴ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੁਖਾਤ ਹੈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤੇਜ਼ੋਵੀ ਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਆਤਮਿਕ ਪਿਛਿਕਤ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੈ । ⁵⁵

4.2.3.2. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੌਮਾਂ ਹੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਧਾਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਧਾਨ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁵⁶ ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਨਗਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।⁵⁷ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਲ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ, ਮਨੀਟਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਗੁਰੂਕੁਲ ਆਦਰਸ਼, ਯਾਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉੱਚ ਵਿਚਾਰ, ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਉਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਲਬਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਦਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਨਾਗ੍ਰ ਕੀਰਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁵⁸

4.੩. ਸਾਰਾਂਸ਼

ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਤਰੋਭਾਵ ਤੇ ਸੁਮੇਲਤਾ ਦਾ ਆਭਾਵ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਉਚਿਤ ਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਟੀ.ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ, ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪੰਨਾ- 77-80.
2. ਐਸ. ਚੇਟਰਜੀ ਐਂਡ ਡੀ. ਦੱਤਾ, ਐਨ ਇਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ-399.
3. ਵੁੱਡਵਰਥ ਐਂਡ ਮਾਰਕੁਇਸ, ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ, ਪੰਨਾ- 87-88.
4. ਟੀ.ਐਸ. ਅਵਿਨਾਸ਼ਾਨੰਦਮ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਪੰਨਾ-116.
5. ਮੁਸਾਰਫ ਹੁਸੈਨ(ਡਾ.) ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦਜ਼ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-82-85.
6. ਦ ਕਮਪਲੀਟ ਵਰਕਸ ਆਫ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਪੰਨਾ- 57-58.
7. ਮੁਸਾਰਫ ਹੁਸੈਨ(ਡਾ.) ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦਜ਼ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-8.
8. ਦਿਹੀ-, ਪੰਨਾ- 43-44.
9. ਐਸ. ਪੀ. ਚੋਬੇ(ਡਾ.) ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 52.
10. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਦ ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 183-89.
11. ਐਸ. ਪੀ. ਚੋਬੇ(ਡਾ.), ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ-61 .
12. ਟੀ.ਐਸ. ਅਵਿਨਾਸ਼ਾਨੰਦਮ (ਸੰਪਾ.) ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 2-4.
13. ਐਸ.ਪੀ. ਚੋਬੇ(ਡਾ.) ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 183 -85.
14. ਰਾਜੇਂਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਦ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਆਫ ਮੈਨ, ਪੰਨਾ- 91.
15. ਦਿਹੀ-, ਪੰਨਾ- 121.
16. ਟੀ.ਆਰ. ਤਨੋਜਾ(ਡਾ.), ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਥੈਰੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 156.
17. ਐਸ.ਪੀ. ਚੋਬੇ(ਡਾ.), ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 207-12.
18. ਅਰੁਨ ਸੋਬੇਪਾਠਿਆਇ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਜ਼-
ਰੁਆਰਟਰਨੀ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 1995, ਪੰਨਾ- 13.

19. ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਏ ਪੋਇਟਜ਼ ਸਕੂਲ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਬੁਲੀਟਨ ਨੰ: 9, ਪੰ. 24.
20. ਐਚ. ਐਸ. ਮੁਖਰਜੀ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਫਾਰ ਫੁੱਲਟਾਈਸ, ਪੰਨਾ-86.
21. ਪੀਅਰਸਨ ਡਬਲਯੂ. ਡੀ., ਸ਼ਾਤੀਨਿਕੇਤਨ, ਬਰਡ ਸੀਰੀਜ਼, 1916.
22. ਵੀ. ਆਰ. ਤਨੇਜਾ (ਡਾ.), ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਬੈਟ, ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 161.
23. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ (ਡਾ.) ਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਪੰਨਾ- 121.
24. ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੂ, ਪੰਨਾ- 1.
25. ਐਸ. ਪੀ. ਚੋਬੇ (ਡਾ.) ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 92, 96.
26. ਪੀ. ਐਸ. ਸੇਂਟ ਹਿਲੇਰੇ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦਾ ਏਮਜ਼ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਲਾਈਫ, ਪੰਨਾ-27 -29.
27. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੂ, ਏ ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਚੋਬਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-9.
28. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੂ, ਦ ਗੇਨੇਸਿਸ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਚੋਬਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 6.
29. ਸੋਹਨ ਦਵੈ, ਦ ਚਾਈਨੇਜ਼ ਐਂਡ ਦਾ ਕਰੇਕਲਮ, ਪੰਨਾ-9.
30. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੂ ਐਂਡ ਦ ਮਦਰ ਆਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 2.
31. ਐਸ. ਪੀ. ਚੋਬੇ (ਡਾ.) ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ-101.
32. ਪੀ. ਐਸ. ਸੇਂਟ ਹਿਲੇਰੇ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦਾ ਏਮਜ਼ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਲਾਈਫ, ਪੰਨਾ-51 .
33. ਸਲੋਕਟਿਵ ਵਰਕਸ ਆਫ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਵੈਨਿਸ਼ਮ, ਛੇਵਾਂ, ਪੰਨਾ- 529.
34. ਵੀ. ਆਰ. ਤਨੇਜਾ (ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕੋਰ੍ਹ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਕਟਿਸ, ਪੰਨਾ- 183.
35. ਰਾਧੀ ਐਮ. ਕੇ, ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ, ਜੂਨ 1, 1921.
36. ਐਸ. ਪੀ. ਚੋਬੇ (ਡਾ.) ਗੇਸਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ-171.
37. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 170.
38. ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੋਰ ਰੈਨਾ (ਡਾ.) ਦ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ਼, ਪੰਨਾ-197.

39. ਟੁਵਾਰਵਜ਼ ਐਨ ਇੰਨਾਈਟਨਡ ਐਂਡ ਹਿਊਮੈਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਪਾਰਟ-1, ਪੰਨਾ-5.
40. ਕੇ.ਜੀ. ਸਯਦੇਨ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਦਾ ਸੋਸ਼ਲ ਆਰਡਰ, ਪੰਨਾ- 24.
41. ਪੀ. ਜੀ. ਖੁਰਨਾ, ਚੀਜੰਗ ਫੋਸਟਸ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 33.
42. ਆਚੁਤ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਰੈਕਟਰ, ਪੰਨਾ-67.
43. ਸਵਾਮੀ ਰੰਗਾਨਾਥਨ, ਕੈਨਕਟਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਨਵੇਕਸ਼ਨ ਐਂਡਰੇਸ, ਪੰਨਾ- 30.
44. ਐਸ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ(ਡਾ.) ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ-36.
45. ਐਮ. ਵਰਮਾ, ਦ ਫਿਨਾਸਡੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 171.
46. ਜਾਹਨ ਐਸ. ਬਰੂਕੇਰ, ਮਾਡਰਨ ਫਿਨਾਸਡੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਚੋਥੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-189.
47. ਆਜ਼ਾਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀਅਲ ਨੈਕਚਰਜ, 1962.
48. ਰਿਪੋਰਟ ਆਫ ਦਾ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ(1964-66), 1971, ਪੰਨਾ- 727.
49. ਅਸਟਨ ਹੀ. ਚਸੂਜਾ, ਦ ਹਿਊਮਨ ਫੈਕਟਰ ਇੰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-89-90.
50. ਐਨ.ਬੀ. ਸੇਨ(ਸੰਪਾ.), ਡਾਇਨਾਮਿਕਸ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਫਰੀ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ-203.
51. ਹੀਰੀ ਐਸ. ਬਰੋਡੀ, ਬਿਲੀਵਿੰਗ ਏ ਫਿਨਾਸਡੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 271.
52. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ, ਪੰਨਾ- 294-95.
53. ਅਨੰਬਨਾਥ ਬਾਸੂ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 171.
54. ਸਪੀਅਰ ਪੀ., ਇੰਡੀਆ, ਪਾਰਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਦ ਵੈਸਟ, ਪੰਨਾ- 23.
55. ਆਚੁਤ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਫਾਰ ਟੁਡੇ ਐਂਡ ਟੁਮੋਰੋ, ਪੰਨਾ- 67.
56. ਟੀ.ਐਸ. ਸੇਜੀ, ਰੈਨੇਵੀਸ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਫਿਨਾਸਡੀ ਆਫ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ, 1995 .
57. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸਰਮਾ(ਡਾ.) ਹਾਰੇਜਨਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-3.
58. ਏ. ਐਸ. ਅਨਟੋਕਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਅੰਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ- 265.

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਨਿ ਸ਼ਕਰਸ਼

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

=====

ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਲ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਘੋਸ਼ਣ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਆਇਗਤ ਖੰਡਿਤ ਸਾਰਾਂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਠੀਕ ਵਿੱਚ ਪਰੇ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਧਿਆਇ ਵਾਰ ਪੁਨਰ ਵਿਵੇਚਨ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਉੱਪ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪਰਿਚੈ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਭਾਵ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਤੇ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ । ਇੱਕ ਉਸਾਰੂ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਸੇਧ - ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਨਿਯਮਬੱਧ ਵਿਚਾਰਕ੍ਰਮ ਅਰਥਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਤੇ ਵੱਧ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮ ਤੇ ਸਦੈਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਗਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਪਣ ਨਿਰੀਖਿਅਕ, ਚਾਨਣਮੁਨਾਰਾ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਹੁਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਤਰ ਸਿੱਧਾਂਤਵਾਦ ਤੇ ਫਲਰਹਿਤ ਬੇਧਿਕ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਰ ਮਹਾਨ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਸਫਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਵਿਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪਰਿਣਾਮਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਫੇਰੀ ਸਾਧਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਪੱਖੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਕਾਰੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸਵ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਕੇ ਲੜਖੜਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸੀਮਿਤ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਹੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਇੱਕ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸਦੇ ਲਖਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਲ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਆਤਮਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-
 ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ
 ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ
 ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ
 ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚਿਤ ਆਪਹੁਦਰੇ ਅਠਿਸ਼ੀਤ੍ਰਿਤ ਧਰਮ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ
 ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਵੱਸ ਹੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ
 ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ, ਸੱਚ-ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ-
 ਉਪਾਸ਼ਕ ਗੈਣ ਠਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਸਾਹਿਤ
 ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ
 ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਦਿੱਵਹੋਂਦ ਸੰਪੰਨ ਸਰਵਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਭਾਵਗੀਨ
 ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ
 ਸੱਖਣੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ
 ਹੈ। ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਸਰੋਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ
 ਵਿਚਾਰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸਦੈਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਇਸਦਾ
 ਰਚਨਹਾਰਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵੀ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਤੇ ਕਵੀ ਦੋਵੇਂ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਆ
 ਕਿ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿ ਹੀ ਉੱਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਬਣ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ
 ਕਸਵੰਟੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ
 ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਕੀ
 ਦਿਸਦੀ ਹੈ ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ
 ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ ਸਿੱਖਿਆ
 ਸਿਧਾਂਤਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਭੰਡਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਹਿਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਯਕ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਨ ਅਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰਵਾਕ, ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਯਾਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਸਾੰਖ, ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੱਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਖ਼ਜ਼ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਰੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਹਿਤ ਵਿਕਿੰਨ ਪੰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਇਸ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਅਰਥਹੀਨ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜੀਵਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਯੋਗ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਏ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛੀ ਹਟ ਗਈਆਂ। ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਕ-ਵਿਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਕੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ।

ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ

ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਕਮ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸੱਤ, ਚਿੱਤ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਚੇਤਨ, ਜਗਤ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਤੇ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ, ਚੇਤਨਸਰੂਪ, ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸ਼ੁਕਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਜੋਂ ਮਿੱਥਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਸੁਖਮਈ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤ ਤੇ ਅਸੱਤ ਦਾ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਆਭਾਸੀ ਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਝਣ ਨਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਕਰਮਫ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਰਾਮਾਰਥੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਾਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਸ਼ੁਕਮ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਾਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਪਲਾਇਣਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋਕੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪਦਾਰਥਿਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਲਖਸ਼ ਮਿੱਥਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਤੇ ਨਿਯਮਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ

ਦਾ ਸਮਾਂ 1000 ਸੀ. ਪੂ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ 500 ਸੀ. ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵੈਦਿਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਪੈਰਾਣਿਕ ਚਾਰ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਐਰਾਦਾਨ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਨਕੀ, ਨਾਲੰਦਾ ਤੇ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਖਿਆਤ ਸਨ ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੁਰਮ ਦੇ ਰਿਆਨ ਨਾਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪਰਮ-ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਨਾਲੀ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਅਪਰਾਵਿੱਦਿਆ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰਵਸਮਈ ਜੋਬਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ, ਉਚ ਆਚਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਜਿਹੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਬੰਗੀ ਵਿਅੱਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਤਪਾਤ, ਨਸ਼ਨ ਤੇ ਨਿੰਗ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕਰਤਵੱਧ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਵਣਜ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਉਪਯੋਗੀ ਕਨਾਵਾਂ, ਚਕਿੱਤਸਾ, ਕੋਜੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਖਗੋਲ ਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਦਰੂ ਨਾਟਾਨਣਯੋਗ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕ੍ਰਮਤ ਕਾਰਨਾਂ ਵਸ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਪੈਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਅਵਸਥਾ ਰੂਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਿਮਨਤਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਫਨਸਰੂਪ ਸਿਰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਘਰ ਗਈ ।

ਤਾਂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਥੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਠੀਕੇ ਸੈਕੁਲਰ ਸਦੀ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਪਠਾਨ ਤੇ ਮੁਗਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ, ਸੇਧ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੀ।

ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਕਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਮਾਨ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ, ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਬੀਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਭਗਵਤਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਇਆ। ਵਿਕਿੰਨ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ, ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ, ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਨੰਬੀਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵਿਕਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਚਾਰਅਧੀਨ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਵੈਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨੂੰ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਚਾਲਕ, ਸੰਪੂਰਨ, ਰਚਨਹਾਰ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਪਰਮਸੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੇਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦਾ ਅੰਸ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕ੍ਰਿਪਣ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਕਾਰੀ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਇਸ਼ਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਚਰਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨਸੀ ਹੀ ਸ਼ਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੇਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਤੀਸਿੱਧ ਨਿਕਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਲਿਕਤਾ, ਨਿਰਛਲਤਾ, ਸਚਾਈ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਕਾਫ਼ ਹੀ ਨਿਧੜਕ, ਨਿਡਰ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ।

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਦਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਤੇ ਕੁਰਾਰੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਨਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਲਮ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ "ਅੰਜਨਿ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ" ਰਹਿ ਕੇ "ਚਿੱਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਨ" ਲਗਾ ਕੇ ਹੱਥ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਭਾਵ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਯੋਗਾਂ, ਸਾਧਨਾਂ-ਪੰਨਾ ਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਤਮਿਕ

ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵਿਆ, ਆਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਵੇਕਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਖੇਧ ਵਿਧੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ, ਅਧਰਮੀ ਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੱਕਾਰੀ ਭਰੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਵੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਜਨ ਅਜਿਹੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਅਖੇਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵੈਦਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਜਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਰਨੈਠਿਕ ਪਰਿਕਲਪਣਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੁੱਲਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਰਮਮੁਕਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਠੇਕੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾ, ਦਇਆ, ਕਿਰਤ, ਮਿੱਠਾਈ, ਤੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਜਿਹੇ ਪਾਵਨ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਖਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜਾਤਪਾਤ ਤੇ ਨਿੰਗਭੇਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰੇ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਤੇ ਦੁੱਖਦਲਿੱਦਰ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ।

ਪ੍ਰਭੂਮਿਲਾਪ ਲਈ ਇੱਕ ਉੱਚ ਆਚਰਣਿਕ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਕਰਕੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਉਚਿਅਾਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਣੀ, ਕੇਰਕਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ - ਵਿਧੀਆਂ ਸਰਨ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਕੀਰਥਸਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦਪੱਧਰ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਤ੍ਵ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਸਹਿਜਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਪੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸਮੂਹ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤੇ ਸੀਮਾਬੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਕ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾਪੂਰਬਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਪੂਰਨ-ਸਿੱਖਿਆ-ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਾਨ੍ਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਪਤਾ ਚੱਲ ਸਕੇ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਰਾਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੂ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੇ ਮੰਝਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੁਨਰਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਚਾਨ੍ਹੇ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਦੀਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਿਆਉਣ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਨਖਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਵਸਥ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕਦਰਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਰਮਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਕੂਲੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ, ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪਰਮ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਹਿਤ ਨਿਕੋਲ ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਿਆ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਾਰ ਭਗਤ-ਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਗਤਜਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਏਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਠੋਕਰਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਇਸ ਬੱਜਰ ਕੁੱਲ ਦੇ ਦੁਰਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਨਤਾ ਤੇ ਆਚਰਣਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਸੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ

ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਝਲ ਦੇਣਾ ਇਸਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਆਧਾਰਤ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਕੇ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੈਦੇ ਰੋਪਣ ਦੀ ਹਨਧਰਮੀ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਅਜੋਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੋਣ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਰੋਈ ਤੇ ਹਾ-ਮੁਖੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸੇਧ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਸਰਵ-ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਸਰਵੋਚ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਸੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਸਦਕਾ ਹੀ "ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾ ਪਰਦੁਪਕਾਰੀ" ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਵਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਆਲੋਕਨ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਦੁਆਲੇ ਭੇਂਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ - ਸੂਚੀ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ - ਸੂਚੀ
=====

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, 1994
ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਗੁਰਮਤਿ
ਸਟੱਡੀਜ਼, ਨੁਧਿਆਣਾ ।
- ਆਰ. ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1994, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਸਿਕਸਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਪੜਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1989, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰਟ) ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.) ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ
ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਨੁਧਿਆਣਾ।
- ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, 1970, ਨਾਹੋਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,
ਨੁਧਿਆਣਾ ।
- ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਦੀ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ੍ਰੀ ਅਰਬਿੰਦੂ, 1994,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਹਰਿਕ੍ਰਮਨ ਸਿੰਘ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ, 1972, ਨਵਚੇਤਨ
ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਘੰਟਾ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- " ਅਧਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, 1970, ਨਵਚੇਤਨ
ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- " (ਅਨੁ.) ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, 1964, ਐਸ. ਚੰਦ
ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਦਿੱਲੀ ।

- ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਨਿੱਤਨੇਮ ਸਟੀਕ, 1963, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, 1990, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, 1990, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ-ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ (ਸੰਪਾ.) ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਸੀਰੀਜ਼— ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, 1989, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- " ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, 1971, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ (ਅਨੁ.) ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, 1975, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਵ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, (ਸੰਪਾ.) ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ (ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਭਾਗ ਤੀਜਾ, 1992, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
- ਕੌਰ ਸਿੰਘ (ਅਕਾਲੀ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1986, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਰਿਆਨੀ) ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਭਾਗ), 1990, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-ਦਿੱਲੀ ।

- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 1990, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- ਵੀ. ਸੀ. ਰਾਏ (ਸੰਪਾ.) ਪੁਰਾਤਨ ਫਾਵਿ, 1995, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਟੀ.ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, 1986, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, 1991, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- " (ਅਨੁ.) ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, 1977, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਕੌਣ ਹੈ ? ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਨੁਧਿਆਣਾ ।
- " ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, 1988, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, 1994, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,।
- " ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, 1993, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ ।
- ਨ ਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨਖੇ)	<u>ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, 1953, ਖਾਲਸਾ ਬੁਦਰਜ,</u> ਸ਼ਾਜ਼ਾਰ ਮਾਸੀ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ (ਅਨੁ.)	<u>ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, 1988,</u> ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.)	<u>ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, 1973,</u> ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਬਨਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	<u>ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ,</u> ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	<u>ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, 1990,</u> ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ	<u>ਵਾਰਾ ਗਿਆਨ ਚਤੁਰਵਲੀ, 1990, ਮੁਮਣੀ</u> ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ	<u>ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ— ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ,</u> 1987, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	<u>ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ, 1981,</u> ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ।
ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	<u>ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, 1989, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰਿਸ਼ਟੀ,</u> ਪਟਿਆਲਾ ।
ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ (ਅਨੁ.)	<u>ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ, 1963, ਨੌਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ</u> ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਰੋਸ਼ਨ ਨਾਲ ਆਹੂਜਾ	<u>ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, 1973, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ</u> ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਜ਼

- ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ ਕੌਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1994,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
- ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, 1994,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
- ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ
ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1992, ਪੰਜਾਬ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਪੱਤਰ / ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

- ਅਜੂਨੀ , ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਮਾਰਚ 1996, ਮਨਸੂਹਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
ਬੇਜ ਦਰਪਣ, ਜਨਵਰੀ 1995, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਨੰਬਰ 1, ਅਕਤੂਬਰ 1992, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
- ਸੱਚਖੰਡ ਪੱਤਰ, ਨਵੰਬਰ, 1996, ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਬੇਰਡ ਤਖਤ ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਨਾਦੇੜ ।
- ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਵੰਬਰ 1996, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

हिन्दी पुस्तकें :

- अर्जुन चौबे ॥ अनु० ॥ : धर्मशास्त्र का इतिहास, भाग 1, 1965, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश, लखनऊ ।
- कृष्ण गोस्वामी : संस्कृत काव्य की प्रवृत्तियाँ, 1989, चिन्ता प्रकाशन, पिपलानी ।
- गणपतिचन्द्र शुक्ल : हिन्दी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास, प्रथम खण्ड, 1986, लोक भारती प्रकाशन, इलाहाबाद ।
- गोविंदन भट्ट ॥ अनु० ॥ : भारतीय दर्शन की रूपरेखा, 1965, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली ।
- नन्द किशोर गोभिल ॥ अनु० ॥ : भारतीय दर्शन, 1969, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली ।
- नाभादास जी : भक्तमाल, 1967, तेज कुमार प्रेस, लखनऊ ।
- परशुराम कुर्विदी ॥ आचार्य ॥ : हिन्दी साहित्य का वृहत् इतिहास, भाग चौथा, सं० 2025, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी ।
- " : संस्कृत काव्य की रूप रेखा, 1984, भारती भण्डार, इलाहाबाद ।
- " : उत्तरी भारत की संत परम्परा, 1972, भारती भण्डार, इलाहाबाद ।
- " : संस्कृत साहित्य की भूमिका, 1960, हिन्दी प्रचार सभा, हैदराबाद ।
- पूर्ण चन्द उपाध्याय : वैदिक संस्कृति का विव कोश, 1991, आर्य प्रकाशन मण्डल, दिल्ली ।
- प्रेम शंकर : भक्त काव्य का समाजशास्त्र, 1990, राधाकृष्ण प्रकाशन, प्रा.लि., नई दिल्ली ।
- बलदेव उपाध्याय : भारतीय दर्शन, 1992, जनर भारती प्रकाशन, वाराणसी ।
- मनमोहन सहगल : संस्कृत काव्य का दार्शनिक सर्वेक्षण, प्रथम संस्करण, 1965, भारतेन्दु भवन, कण्ठीगढ़ ।

- मुंशी राम शर्मा १९०४ : वैदिक विन्तामणि, 1986, ग्रन्थम प्रकाशन, कानपुर ।
- मैथिली प्रसाद भारद्वाज : मध्यकालीन साहित्य विप्लव, 1992, पत्रिकेक्षण ज्यूसी, पंजाब यूनिवर्सिटी, कलीगढ़ ।
- रमेश चन्द्र मिश्र : संत साहित्य और समाज, 1994, आर्य प्रकाशन, सरस्वती भण्डार, दिल्ली ।
- राधाकृष्णन १९०४ : भारतीय दर्शन, भाग 2, 1936, राजपाल एण्ड सन्ज, दिल्ली ।
- रामकुमार वर्मा : हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, 1971, रामनारायण लाल प्रकाशन तथा पुस्तक विक्रेता, इलाहाबाद ।
- रामचन्द्र शंकर : हिन्दी साहित्य का इतिहास, 1983, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी ।
- राहुल सांकृत्यायन : दर्शन-दिग्दर्शन, 1961, किताब महल, इलाहाबाद ।
- विक्रमेश नाथ उपाध्याय : हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि ।
- कैफ शर्मा : भक्त काव्य का अंतरदर्शन, 1986, पल्लव प्रकाशन, दिल्ली ।
- हजारी प्रसाद द्विवेदी : मध्यकालीन धर्म साधना, 1970, साहित्य भवन, प्रयाग, इलाहाबाद ।
- दुबरीर, 1942, हिन्दी ग्रंथ रत्नाकर, प्रयाग, बंबई ।

पुरातन दार्शनिक पुस्तकें :

- अथर्ववेद : गीता प्रेस, गोरखपुर ।
- यजुर्वेद : " "
- ऋग्वेद : " "
- कठोपनिषद् : " "

छान्दोग्योपनिषद्	:	गीता प्रेस, गोखपुर ।
एतरेणायक उपनिषद्	:	" "
बृहदारण्यक उपनिषद्	:	" "
मुण्डकोपनिषद्	:	" "
स्तपथ ब्राह्मण	:	" "
श्रीमद् भागवत्	:	" "
भगवद् गीता	:	" "
ब्रह्मसूत्रभाष्य	:	" "
श्रीभाष्य	:	" "
ब्रह्म पर रामानुजभाष्य	:	" "
शंकर भाष्य	:	" "
सुभाषिता रत्न भण्डार	:	" "
नारदभक्ति सूत्र	:	" "

English Books

- Acharlu K.S. Education for Today And Tomorrow,
1975, Gandhi Shikshan Bhawan,
Bombay .
- Achyut Kumar Singh Education And National Character,
1992, Ashish Publishing House,
New Delhi .
- Advaita Ashram The Complete Works of Swami Viveka-
nand, Vol.-I, 1947, Almora.
- Altekar, A.S. Education In Ancient India, 1951,
Nand Kishore and Bros. Banaras.
- Austin, A.D. Souza The Human Factor in Education, 1969,
Orient Longmans, New Delhi .
- Aurobindo, (Sri) The Renaissance in India, 4th Edi.
1951, Sri Aurobindo Ashram
Pondichery .
- " A System of National Education, 4th
Edi. 1946, Arya Publishing House
Calcutta .
- Avinashalingam T.S. Vivemanada, Education, 1967,
Sri Ramkrishan Mission Vidyalaya,
Coimbtore .
- " Educational Philosophy of Swami
Vivemananda, 1964, Sri Ram Krishna
Mission Vidyalay, Coimbtore .

- Basu, Ananthnath Education In Modern India, 1992,
Cosmo Publications, New Delhi.
- Bhanu Partan Singh Aims of Education In India,1990,
Ajanta Publications (India),Delhi.
- Bhattacharya,H.(Ed.) The Cultural Heritage of India, Vol.
III, 1953, Ram Krishna Mission
Institute of Culture, Calcutta.
- Bokil, V.P. The History of Education In India,
(Aryan Period) 1925, Bombay.
- Calcutta University Ascetic Literature In Ancient India,
A Review, 1923.
- Chatterji, Satish Chander An Introduction To Indian
&
Dhirender Mohan Dutt Philosophy, 1960 University of
Calcutta.
- Chaube, S.P. Some Foundations And Guidelines
of Modern Education, 1968, Ram
Prasad And Sons, Agra.
- * Recent Educational Philosophies
In India, Ram Prasad and Sons,
Agra.
- Chhabra, G.S. Advanced History of The Panjab,
1971, New Academic Publishing Co.
Jullundur City .
- Cordier Yule's Travells of Marco Polo,
1926, London.
- Dewy, John The Child And the Curriculum,
26th Ed. 1959, The University of
Chicago, Chicago .

- Dutt, R.C. History of Civilization In India, 1890.
- Gandhi, M.K. Selected Works of Mahatma Gandhi, Vol. VI, 1968, Navjivan Publishing House.
- Gisbert Pascual Fundamentals of Sociology, Orient Longmans, Bombay,
- Gorky, Maxim On Literature, 1918, Progress Publishers, Moscow .
- Govt. of India Secondary Education Commission, Report, 1952-53, Ministry of Education , Delhi .
- " University Education Commission, Report, 1949, Ministry of Education , Delhi .
- " Report of The Education Commission, (1964-66) Reprint 1971, Ministry of Education, N.C.E.R.T. New Delhi.
- " Towards An Enlightened And Human Society, 1990, MHRD New Delhi .
- Hamayun Kabir Indian Philosophy of Education, 1964, Asia Publishing House, New Delhi .
- Hardayal, Lala Hints For Self Culture, 1989, Jaico Publishing House, Bombay-Delhi .
- Harry S. Broudy Building a Philosophy of Education 2nd Ed. 1965, Prentice Hall of India Pvt. Ltd. New Delhi .

- Herman, H.H. Selected Readings In The Philosophy, Of Education, 1963, Joe Park, NewYork .
- Horne H.H. An Idealistic Philosophy of Education, 41st year Book of National Society for the Study of Education, U.S.A.
- Indian Council for Cultural Relations Azad Memorial Lecturers, 1962, New Delhi .
- Jaffar, S.A. Education In Muslim India, 1973, Idarah-I-Adabiyat-i-Delhi .
- James Hastings Encyclopedia of Religion And Ethics, Vol. XII, 1964, Charles Scribner's Sons, New York.
- James, S. Ross Ground Work of Educational Theory, George G. Harrap & Company, Ltd. London.
- John, S. Brubacher Modern Philosophies of Education, 1969, Tata Macgraw Hill Publishing Co. Pvt. Ltd. Bombay-New Delhi.
- Judges, A.V. Education And The Philosophic Mind, London.
- Keay, F.E. Indian Education In Ancient And Later Times, 1942, Oxford.
- Lamont Corliss The Philosophy of Humanism, 1957.

- Macleod, W.H. Guru Nanak And The Sikh Religion, 1968, London.
- Maritain, J. Education At The Crossroads, 1914, Oxford University Press, London.
- Maxmuller ,F. Six Systems of Indian Philosophy, 1971, Chowkhambha Sanskrit Series Office, Varanasi.
- Mazumdar, N.N A History of Education In Ancient India, 1916, Mac Millan & Co, Ltd. Calcutta.
- Ms Crindle Ancient India As Described By Megasthenese and Arrian, 1926, Calcutta.
- Mouroe, Paul A Text Book In The History of Education, 1957, The Mac Millan Co.Ltd. New York.
- Mookerji, R.K. Ancient Indian Education, 1969 , Moti Lal Banarsi Dass, Delhi.
- Mukherjee, H.B. Education For Fullness, 1962, Asia Publishing House, London.
- Mudaliar, A. Lakshman Swami Education In India, 1960, Asia Publishing House, Bombay.
- Muhammad Hedayetullah Kabir-The Apostle of Hindu Muslim, 1977, Moti Lal Banarsi Dass Ideological Publishers and Booksellers Delhi .

- Musaraf Hussain Swami Vivekanand's Philosophy of Education, 1980, Ratna Parkashan, Calcutta.
- Nanda, S.K. Indian Education And Its Problems Today, 1987, Kalyani Publishers New Delhi .
- Narang ,G.C. Transformation of Sikhism 4th Ed. 1956, New Academic Publishing Co, Jullundhar City.
- Nehru, Jawahar Lal Glimpses of World History, 1989, Jawahar Lal Nehru Memorial Fund, New Delhi.
- Nunn, T.P. Education: Its Data And First Principles, Rev. Ed., 1935, Edward Arnold, London.
- Pande, Susmita Birth of Bhakti In Indian Religion And Art, 1982.
- P.B. Saint Hilaire Education And The Aims of Human Life, IV Ed., 1976 Sri Aurobindo Ashram International Centre of Education, Pondichery .
- Pearson V.D. Shantinikatan, Third Series, 1916, Mac Millan & Co. Ltd., London.
- Philips Modern Trends of Hinduism, 1974.
- Prabhu, P.H. Hindu Social Organisation, Popular Parkashan, Bombay .

- Radha Krishnana (Dr.) Indian Philosophy Part -I, 1956,
George Allin and Unwin, New York.
- Radhakrishnan (Dr.) The Philosophy of Rabindernath
Tagore, 1961, Good Companions
Publishers, Baroda.
- Raina, Amrit Kaur The Educational Philosophy of The
Sikh Gurus, 1987, Languages Depart-
ment Panjab, Patiala.
- Robert N. Minor An Energetical Commentary, 1981,
Bhagwad-Gita, Heritage Publishers.
- Rusk, R.R. The Doctrines of The Great Educators,
New York .
- Sachan Alberuni's India Vol.I, 1888,
London.
- Saiyidain, K.G. Education, Culture And The
Social Order, 1952, Asia Publishing
House, Bombay.
- Sarkar, S.C. Educational Ideas And Institutions
In Ancient India, 1979, Janaki
Prakashan, Patna.
- Sen, N.B. (Ed.) Glorious Thoughts On Education,
1967, New Book Society of India,
New Delhi .
- Dynamics of Education In Free India,
New Book Society of India, New
Delhi.

- Sharma, Shankar Dayal(Dr.) Horizons of Indian Education,
1992, Sterling Publishers
Pvt. Ltd. New Delhi .
- Shukla, P.D. Changing Facts of Indian Edu-
cation, 1973, Allied Publishers.
- Spear, P. India, Pakistan And The West,
1949, Oxford University Press
London.
- Sri Aurobindo Ashram Sri Aurobindo And The Mother On
Education, 3rd Ed. 1966,
Pondichery .
- Tagore, Rabinder Nath The Religion of Man, 1993, An
Imprint of Harper Collins Publishers
India Pvt. Ltd, New Delhi .
- Tanga, V.R. Educational Thought And Practice,
1965, University Publishers,
Jullundur, -Delhi .
- Tara Chand Influence of Islam On Indian
Culture, I Edi. 1946, Indian
Press Allahabad .
- The Mother On Education, Sri Aurobindo
Ashram Pondichery.
- Ved Mitra Education In Ancient India, 1964,
Arya Book Depot, New Delhi .

- Verma, M. The Philosophy of Indian Education
1969, Meenakshi Prakashan, Meerut.
- Vivekanand(Swami) Education , 1971, Ram Krishan
Mission, Vidyalaya, Coimbatore.
- Walton, J. What Do We Mean By Education, 1967,
Mac Millan & Co. Ltd. London.
- Watters On Yuan Chiang's Travels In India,
Vol.I, 1974-05, London.
- Whitehead, A.N. The Aims of Education, 1956, The
New American Library, New York.
- Woodworth and Marquis Psychology, 1965, Methun & Co,
Ltd. London .

Magazines

- The Divine Life, A Journal of the Divine Life Society, May 1996
Shivanandanagar(U.P.)
- Darshan International Quarterly, July, 1995.
- The Sikh Courier , International Annual, 1995, London.
- Indian Association of Social Science Institutions(IASSI)
Quarterly April-June, 1995, New Delhi .

Papers

- Sodhi, T.S. Relevance of Educational Philosophy of Guru
Nanak, Sept, 1995, A paper written for world
Sikh Sammelan, Sri Amritsar.

